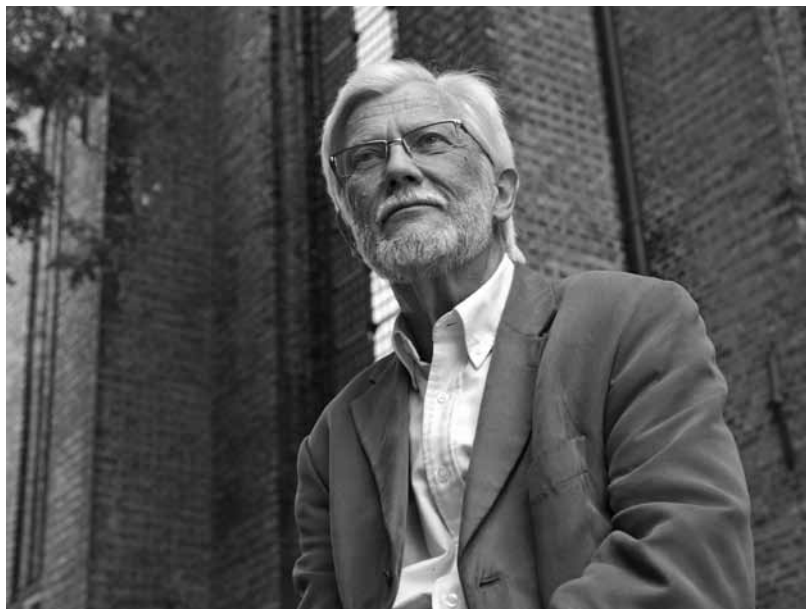

DET TEOLOGISKE FAKULTET
KØBENHAVNS UNIVERSITET

TEOL

INFORMATION

Nr. 46 august 2012

Indholdsfortegnelse

Siden sidst af dekan, professor, dr.theol. Steffen Kjeldgaard-Pedersen	3
Geert Hallbäck på pension af professor, dr.phil. & theol. Troels Engberg-Pedersen	6
Intet er teologien fremmed – en sekterisk gennemgang af de seneste års publikationer fra Det Teologiske Fakultet af bibliotekar, cand.theol. Henrik Laursen	10
Islam i Europa: CEITs forskning på vej til afslutning af centerleder, professor Jørgen S. Nielsen	14
Islamisk filosofi: Klassiske problemstillinger og aktuelle udfordringer af forskningslektor Safet Bektovic	18
Hverdagsislam af videnskabelig assistent, ph.d. Nadia Jul Jeldtoft	22
På jagt efter det religionsorganisatoriske felt Af ph.d.-studerende Niels Valdemar Vinding	25
Nærvær som refiguration, begivenhed og materialitet – en genlæsning af Luthers to sene nadverttekster af cand.theol., ph.d. Nete Helene Enggaard	29
Ånde-nød af cand.mag, ph.d. Ingeborg Ilkjær	33
Tilliden, mistilliden og det etiske af cand.mag., ph.d. Gry Ardal Printzlau	37
Enhed eller splittelse? Det danske engagement i den økumeniske bevægelse i mellemkrigstiden af stud.theol. Rasmus Markussen	41
Kalender ved Lone Steffensen	45
Liste over Publikationer udgivet af Det Teologiske Fakultet	49

TEOL-information udgives af Det Teologiske Fakultet, Københavns Universitet, og udkommer to gange årligt, i februar og september. TEOL-information distribueres gratis til udvalgte offentlige og kirkelige institutioner samt til indenlandske universiteter, gymnasier, hovedbiblioteker og pressen. Bladet kan rekvireres ved henvendelse til Kim Petersen på tlf. 35 32 36 67 eller på e-mail: kpe@teol.ku.dk

Meninger, der tilkendes i TEOL-information, gengiver de enkelte forfatteres synspunkter og er ikke nødvendigvis udtryk for redaktionens holdning.

Ansvarshavende redaktør: Dekan, professor, dr.theol. Steffen Kjeldgaard-Pedersen.

Redaktion: Professor, dr.theol. Mogens Müller.

Layout og sats: Specialtrykkeriet Viborg

Tryk: Specialtrykkeriet Viborg. *Oplag:* 3500

Artikler, der offentliggøres i TEOL-information, kan citeres med angivelse af kilde.

Forside: Lektor Geert Hallbäck.

Fotograf: Maj-Britt Boa.

**Det Teologiske Fakultet,
Købmagergade 44-46, Postboks 2164
1150 København K.
Tlf.: 35 32 39 61
Fax: 35 32 36 00
www.teol.ku.dk**

Siden sidst

Af dekan, professor, dr.theol. Steffen Kjeldgaard-Pedersen

For så vidt er der ikke noget nyt under solen. Politikerne tror fortsat, at man kan tælle til universitet. Det kan man ikke. I universitetssammenhæng er tal noget bras og

laver stort set ikke andet end ulykker. En afskaffelse af taltyranniet er ikke til at øjne, men der er takter i Københavns Universitets nyligt indgåede udviklingskontrakt, som tillader en forsigtig optimisme. Der skal tælles mindre, og det betyder, at der kan bruges mere tid på de egentlige universitetsformål.

Under de gældende vilkår er der dog tal, som selv et teologisk fakultet må se på med milde øjne, nemlig dem, der viser, at der er hjemtaget store eksterne bevillinger. Uden sådanne ville vi nemlig være ilde stedt. Lige før sommerferien modtog professor MSO Mette Birkedal Bruun fra FKK (Det Frie Forskningsråd i Kultur og Kommunikation) en bevilling på ca. 7 millioner kroner til et treårigt kollektivt forskningsprojekt med titlen ”Manifestations of Solitude: Withdrawal and Engagement in the European Religi-

ous Culture of the long Seventeenth Century”. Det, der skal undersøges, er, hvordan den bibelske fordring om at være i verden uden at være af verden tages op af forskellige kristne grupperinger i 1600- og 1700-tallet. Fakultetet ønsker Mette Birkedal Bruun til lykke med den flotte bevilling og glæder sig til at se resultaterne af arbejdet, som for alvor går i gang i januar 2013.

På KU vil kræfterne i de nærmeste år blive samlet om at nå de mål, som er beskrevet i *Strategi 2016*. Den tværgående forskning og det internationale forskningssamarbejde skal styrkes og niveauet i universitetets uddannelser højnes, ligesom studenterne i højere grad skal kunne uddanne sig på tværs med afsæt i en solid grundfaglighed. Det er bestræbelser, som allerede er synlige for universitetsbefolkningen og omverdenen i en række stort tænkte og omhyggeligt planlagte satsninger fra universitetets side. På Det Teologiske Fakultet hilser vi disse initiativer velkommen og arbejder med, så godt vi kan.

Akademisk har første halvår af 2012 været særdeles frodigt. Den 25. maj forsvarede Tine Ravnsted-Larsen Reeh under stor opmærksomhed sin mere end

700 sider store disputats ”Kristendom, historie, demokrati. Hal Koch 1932-1945”. Og siden årsskiftet er hele seks ph.d.-afhandlinger blevet forsvaret og deres forfattere tildelt ph.d.-graden: Gry Ardal Printzlau for afhandlingen ”Trust and Ethical Selfhood”, Nete Helene Enggaard for ”Nærvær som refiguration, begivenhed og materialitet. En genlæsning af Martin Luthers *Dass diese Wort* (1527) og *Vom Abendmahl Christi* (1528) i diskussion med nyere systematisk-teologiske fortolkninger af *nova lingua*”, Ingeborg Ilkjær for ”Ånde-nød. En undersøgelse af eksistentielle og åndelige fænomeners betydning for alvorligt syge patienter med kronisk obstruktiv lunge-lidelse”, Nadia Jul Jeldtoft for ”Everyday lived Islam. Religious reconfigurations and secular sensibilities among Muslim minorities in the West”, Marlene Ringgaard Lorensen for ”Preaching as a Carnavalesque Dialogue – between the ’Wholly Other’ and ’Other-wise’ Listeners” og endelig Frederik A. Mortensen for afhandlingen ”The Fate of Finitude. Schelling and the Question of the World”. Afhandlingerne er trykt og kan erhverves, og de indgår alle, bortset fra Nadia Jeldtofts, i den efterhånden lange række af *Publikationer fra Det Teologiske Fakultet*.

I årets første måneder indkom i alt 4 besvarelser af universitetets teologiske prisopgaver for 2011.

Ved årsfesten i november vil to besvarelser blive belønnet med universitetets sølvmedalje og en med guldmedalje. Forfatternavnene vil blive offentliggjort i forbindelse med årsfesten.

Undertiden kan der gå mange år, før betydelige danske afhandlinger når ud til

et internationalt publikum. Professor Mogens Müller har ved stor og uselvisk indsats gjort professor Torben Christensens (død 1983) værk ”C. Galerius Maximinus. Studier over politik og religion i Romerriget 305-313”, oprindeligt udgivet som Københavns Universitets festskrift i anledning af Hendes Majestæt Dronning Margrethe II’s fødselsdag i 1974, tilgængelig for hele den lærde verden ved som udgiver at udsende ”C. Galerius Valerius Maximinus: Studies in the Politics and Religion of the Roman Empire AD 305-313” som bind 35 i serien *Publikationer fra Det Teologiske Fakultet*.

13. april holdt Gitte Buch-Hansen sin tiltrædelsesforelæsning som professor MSO i Det Nye Testaments Eksegese, og 1. maj tiltrådte Michael Perlt som ph.d.-stipendiat med projektet ”The Danish National Narrative from the Time of Absolute Monarchy to Globalized Democracy”. Fakultetet glæder sig over ansættelserne og ser frem til samarbejdet.

Desværre har fakultetet skullet tage afsked med en af sine – i egne rækker, på universitetet og i offentligheden – højt respekterede medarbejdere, nemlig lektor i Det Nye Testaments Eksegese Geert Hallböck, som af helbredsgrunde har ladet sig pensionere. Et portræt kan læses andetsteds i dette nummer af *TEOL-information*. 30. maj holdt Geert Hallböck for et sprængfyldt auditorium 7 afskedsforelæsning over emnet ”Johannes’ Åbenbaring kap. 13: Dyret fra havet og dyret fra jorden. Overvejelser over tekstens aktualitet”, og umiddelbart efter forelæsningen fik han overrakt et digert festskrift med titlen ”Den store fortælling”(Forlaget Anis). Fakultetet si-

ger Geert Hallbäck stor tak for hans mangeårige og fornemme indsats i universitetets tjeneste og ønsker ham alt godt uden for murene – og så vidt muligt også indenfor.

Fakultetet har i løbet af foråret haft behageligt besøg af både universitetsbestyrelsen og rektoratet og således på ny kunnet glæde sig over det gode samarbejde med Frue Plads. Aktivitetsniveauet i Købmagergade 44-46 er højt, både i forskning og undervisning, men også når det gælder ansøgninger om eksterne midler, nationale som internationale, og den slags lægges der mærke til. Og så er det jo heldigvis sådan, at ingen kan aflægge vores teologiske hus et besøg uden at få en fornemmelse af, at her kan man trives som student og som medarbejder af enhver slags. Ganske vist gjorde skybruddet sidste år kælderens med fredagsbaren utilgængelig i det meste af et år, men nu er dette miljøtunge sted tilbage i studiehverdagen i forbedret udgave. De ny studenter, som vi glæder os til at tage imod i

slutningen af august, vil ikke skulle nøjes med henført tale om et mytologisk rum, men vil straks få adgang til det.

Studenterrådet ved KU, hvis lokale afdeling kendes som Fagrådet, har nu i hundrede år varetaget de studerendes interesser. 2. november fejres jubilæet på fakultetet ved et større arrangement i auditorium 7. Program vil fremkomme senere. Fagrådets arbejde er vigtigt for det gode forhold mellem studenterne og deres lærere og for studiemiljøet i det hele taget. Fakultetet siger tak for indsatsen og ønsker til lykke.

Efterårssemesteret tager sin begyndelse fredag den 31. august kl. 13.15, hvor lektor Niels Kastfelt, Afdeling for Kirkehistorie, holder semesteråbningsforelæsning over emnet ”Kristendom, historie og håb. Kirkehistoriske perspektiver på et afrikansk religionsmøde”. Alle interesserede er hjerteligt velkomne til denne forelæsning, som efterfølges af en beskedne reception, hvor vi kan ønske hinanden et godt akademisk år 2012-2013.

Geert Hallbäck på pension

Af professor, dr.phil. et theol. Troels Engberg-Pedersen

Superlektor Geert Hallbäck gik på pension den 30. juni i år efter at have fungeret i 27 år som lektor i Ny Testamente ved Københavns Universitet (fastansat 1985) og 35 år som tilknyttet samme institution (fra januar 1977) – dog med en afbrydelse som kandidatstipendiat 1979-82 på Aarhus Universitet. Den 30. maj i år blev Geert fejret ved et heldagsseminar, som han selv havde arrangeret om et af de nye temaer, han har taget op på det sidste: undervisning i Bibelens aktualitet. Seminaret mundede ud i en afskedsforelæsning om Johannes' Åbenbaring, som Geert udpegede som et af de tre skrifter, han i særlig grad gennem årene har kastet sin kærlighed på: Markusevangeliet, Galaterbrevet, Johannes' Åbenbaring. Både seminaret og forelæsningen var tæt besøgt, og dagen som helhed gjorde både fakultetet og Geert selv meget stor ære, med et utal af taler ved den efterfølgende reception og en kolossal varme, der strømmede op imod festens genstand.

Resultaterne

Skal man indkredse Geert Hallbäck's indsats gennem alle disse år, er der en række mulige indfaldsvinkler. Man kunne tage udgangspunkt i hans behandlinger af de tre lige nævnte skrifter. På den ene side er de tre skrifter markant forskellige, hvilket vidner om et af Geerts særlige karaktertræk: nysgerrighed. Vi må have alle forskellene med! Samtidig pointerede Geert selv i sin afskedsforelæsning, at han gennem årene har undervist i samtlige skrifter i Det Nye Testamente. Vi må altså også have det hele med! Det er selvfølgelig også det, der ligger bag ved et af hans mest markante værker, den både forskningsmæssigt og pædagogisk mesterlige bog, *Det Nye Testamente – en lærebog* (København: ANIS 2010), som på mange måder samler Geerts nytestamentlige indsats. Geert har altså både haft et præcist fokus og den nødvendige bredde. Bedre kan det ikke være.

Bredden er selvfølgelig også repræsenteret af endnu en bedrift, som må nævnes: hans medredaktørarbejde på *Gads Bibel Leksikon I-II* fra 1998. Og så dukker der pludselig en anden side af hans indsats op, der sprænger det blot fremragende: *Den Nye Aftale. Det Nye*

Testamente på nudansk (2007), et værk, som Geert uden tvivl var en drivende kraft bag. Her ser vi hans store ønske om at gå ud over almindelig nytestamentlig videnskab. Det Nye Testamente skulle gøres forståeligt for Gud og hvermand – men så var der også andre ting. At dette ikke bare var en enlig svale, vidner hans fulde bibliografi om. Hvem andre har skrevet artikler, der strækker sig fra prædikenvejledninger i *Præsteforeningens Blad* til en artikel om ”Vampyrer – praktisk og kritisk”? Bibliografien kan findes dels i hans artikelsamling fra 2008 med den karakteristiske titel, *Hvad jeg skrev ... Udvalgte artikler om Det Nye Testamente og andre ting* (København: ANIS), dels (supplerende) i det regelrette festskrift på 462 sider med bidrag af 29 kolleger fra nær og fjern, som blev overrakt Geert på afskedsdagen den 30. maj i år: *Den store fortælling. Festskrift til Geert Hallbäck* (red. Søren Holst og Christina Petterson, København: ANIS, 2012).

Festskriftet har den særlige forhistorie, at Geert selv sammen med andre kolleger, da de var i slutningen af 50'erne, tilsvor hinanden, at *de* i hvert fald aldrig skulle have noget festskrift! Faktisk lykkedes det også at holde planerne skjult for Geert selv, så det kom som en fuldstændig overraskelse for ham på selvedagen. Sent skal man glemme det mere eller mindre vantro udtryk i hans ansigt, da Søren Holst overrakte ham værket. Velfortjent var det under alle omstændigheder.

En moderne ekseget

Men i stedet for at fokusere på alle disse skriftlige bedrifter vælger jeg her en an-

den synsvinkel: Geert Hallbäck er en helt atypisk nytestamentlig ekseget, der samtidig i eminent grad er typisk for den situation, som beskæftigelsen med Bibelen nu befinder sig i og har befundet sig i gennem hele Hallbäck's periode: fra 1960'erne til dato. For at indkredse dette fænomen må vi se på to ting. Der er for det første Geerts 'placering' på Det Teologiske Fakultet, hvor han har haft sin gang gennem alle årene – og det sidste med gangen skal tages helt bogstaveligt: Geert har været der fra kl. 9 til kl. 16.15 hver eneste dag, hvilket man har kunnet se på hans altid åbne dør. For det andet er der baggrunden for det hele: hvordan Geert overhovedet blev ekseget, dvs. fortolker af Det Nye Testamente på et fakultet, der uddanner præster.

Om Geerts 'placering' på fakultetet kunne der siges meget mere, end det vil ske her. Han er selvfølgelig højt respekteret, og dekanen takkede ham da også med stor varme forud for afskedsforelæsningsen. Geert har tillige bestridt en række administrative poster (fx i studienævnet), og dem har han selvfølgelig varetaget på den allerbedste måde: roligt, gennemtænkt og med fuldstændig orden i sagerne. Karakteristisk nok har Geerts vigtigste administrative indsats dog nok været i det såkaldte Nytestamentlige Fagudvalg, hvis formand han var i en længere periode. For her handler det om endnu et af hans hjertebørn: 'studenterne' (som han kalder dem), dvs. at undervisningen bliver så solid, meningsfuld, sammenhængende og velstruktureret som muligt. Ingen har haft bedre orden på alt, hvad der vedrører undervisning end Geert. Resultatet er, at undervisningen i Det Nye Testamente som del af det teologiske studii-

um i København står meget stærkt. Det har Geert Hallbäck (sammen med Lone Fatum, må jeg tilføje) sin meget store del af æren for.

Ikke desto mindre: Trods anerkendelsen og alt dette vigtige arbejde har Hallbäck ikke hørt til i de inderste cirkler på Det Teologiske Fakultet. Han har simpelthen ikke villet det. Dertil er han i for høj grad sin egen. Geert har aldrig været parat til at tage overleverede forståelser af det kristne materiale for givne. Tværtimod: På sin egen rolige måde har han til stadighed ønsket at aflytte stoffet nye sider, der ofte gik imod, hvad man plejede at sige. Som god historiker er han selvfølgelig altid loyal over for de antikke tekster og forsøger (også) at forstå dem på deres egne præmisser. Men dér, hvor det så drejer sig om at bringe nye, moderne teoretiske perspektiver ind for igen at bringe teksterne til at lyse, dér er det aldrig specifikt teologiske perspektiver, han har grebet til, men derimod decideret sekulære teorier, der er fuldt på højde med den moderne bevidsthed, uanset om de er mere litterære eller religionsvidenskabelige. Bag dette ligger nok først og fremmest det allerede nævnte karaktertræk: nysgerrighed. Og bag nysgerrigheden ligger nok det mest afgørende: ren og skær intelligens.

En dansk ekseget post-1968

Men bag det hele ligger selvfølgelig også en mere personlig baggrund, som trods det personlige på mange måder afspejler det danske samfund i den periode, som en person har gennemlevet, der er født lige efter anden verdenskrig. Hvorfor blev Geert Hallbäck overhovedet ekseget?

Hans baggrund var ikke specielt kirkelig. Faren var ikke medlem af folkekirken, men derimod stærkt politisk optaget et eller andet sted ude på venstrefløjnen (han var syndikalist). Geert selv er dog snarere en rigtig god, gammeldags socialdemokrat, som de *egentlig* skulle være. Faren var også meget optaget af teater. Egentlig ville han have været skuespiller, og Geert fortæller med den fødte fortællers veloplagthed, at faren engang medvirkede som Rosenkranz eller Gyldenstjerne i en turnéforestilling af *Hamlet*, hvor Fortinbras blev spillet af den endnu ukendte Dirch Passer! Farens skuespilkarriere gik fløjten, men interessen var der og blev givet i arv til Geert, for hvem teatret har været endnu én central interesse gennem hele livet. Geerts mor derimod var rigtignok medlem af folkekirken. Men meget mere blev det ikke til, og Geert selv fortæller, at han efter endt kandidateksamen i teologi i sommeren 1976 ganske vist gik på pastoralseminariet i efteråret 1976 frem til og med januar 1977, men at virkningen var følgende: ”Det gjorde mig fuldstændig overbevist om, at jeg ikke skulle være præst”.

Hvordan blev han så ekseget? Ved et tilfælde (se om et øjeblik) og alligevel måske ikke helt så tilfældigt. For man kan jo spørge, hvordan Hallbäck overhovedet blev teolog. Her er svaret følgende: klassisk sproglig student fra Metropolitantkolen i 1967; med en interesse for sprog, som i første omgang fik ham til at studere spansk på Københavns Universitet (efteråret 1967); soldat i 14 måneder fra november 1967 til december 1968 – *det* har vist nok *ikke* sat sig nogen dybe spor i Hallbäck's psyke; og så tilbage til

universitetet for at studere teologi – ”fordi jeg tænkte, at det fag rummede de *fleste* af de fag, jeg interesserede mig for: *sprog*, inkl. de klassiske, *historie* og *filosofi*”. Det må da næsten kunne bruges på Det Teologiske Fakultets hjemmeside!

OK, men hvorfor så ekseget fra februar 1977? Her kommer så tilfældet ind. Der var opslået en stilling som undervisningsassistent i teologi på Københavns Universitet. Geert søgte den. Hvis den havde været i systematik, ville han også have søgt den. ”Og så var jeg blevet systematiker.” Nu var den imidlertid i nytestamentlig eksegesi. Den sidste fredag i januar 1977 fejrede man afslutningen af pastoralseminariet. Geert Hallbäck blev ringet op. Han skulle påbegynde undervisningen mandagen efter – i Markus-evangeliet. Og så var han ’hooked’.

Og det var vi andre så også: ’hooked’

på en i traditionel forstand atypisk ekseget, der via sin spejling af samfundets udvikling blev typisk for, hvad en ekseget allerbedst kunne blive i den periode. Ud over den personlige baggrund og tilfældet skyldes det hele nok også dette: ren og skær intelligens.

Superlektor

Jeg begyndte med at kalde Geert Hallbäck superlektor. Det er en ærestitel, der er opfundet til lejligheden, hvor Afdeling for Bibelsk Eksegese ved Københavns Universitet siden 1. januar 2012 rummer fem professorer (+/- mso). Tilbage var kun én lektor: Geert Hallbäck. Om ham gælder det imidlertid (lidt ligesom om Svend Auken), at han var den bedste professor, vi aldrig fik. Men så var han altså superlektor, den eneste af slagsen!

Intet er teologien fremmed

en sekterisk gennemgang af de seneste års publikationer fra Det Teologiske Fakultet.

Af bibliotekar, cand.theol. Henrik Laursen

Curis er Københavns Universitets IT-system til registrering af forskning og formidling - Curis står for *Copenhagen University Research Information System*. Re-

gistreringen skaber overblik, og samtidig lettes tilgængeligheden til og dermed brugen af de store mængder af forskning og formidling, der produceres. Den enkelte forsker bruger registreringen til at tegne sin forskningsprofil. Og så bruges registreringen de seneste år som en af mange nøgler til fordeling af statslige forskningsmidler – jo større produktion, desto flere penge.

TEOL-informations læsere ved godt, at eksegeter beskæftiger sig med Bibelen, at kirkehistorikere skriver om reformationen og at dogmatikere udlægger vigtige begreber som synd og nadver for samtiden; flertallet af publikationer, artikler som bøger, falder inden for hovedemnerne. Denne artikel vil trække ting frem, som teologer *også* beskæftiger sig med, til undren og – forhåbentligt – anerkendelse.

Fakultetet har også islam og Afrika som forskningsråder, i kraft af at fakultetet også rummer Center for Afrikastudier og grundforskningscentret Center for Islamisk Europæisk Tænkning. I det hele taget vidner den samlede publikationsliste om den projektkultur, som præger universiteterne i dag. Ligesom ovennævnte centre har ikke-teologer ansat, er teologer tilknyttet centre, som er placeret på andre fakulteter.

Fakultets ansatte har i årenes løb publiceret artikler i knap 500 forskellige tidskrifter og er udkommet på godt 400 forlag. Ingen IT-systemer er ufejlbarlige, og en kritisk gennemgang må derfor luge ud i artikler, der for eksempel har en forkæret stjerneforsker om medforfatter. Dem ønsker vi ikke at tage æren for – selvom bevillingstildelingen er baseret på volumen.

Claudia Welz har været tilknyttet KU's Center for Subjektivitetsforskning, og har stadigvæk subjektivitets- og emotionsteorier blandt sine forskningsområder. Hendes forskning har bl.a. resulteret i disse artikler: *How a therapist survives the suicide of a patient – with a special focus on a patient with psychosis* og *A Wandering Dog as the "Last Kantian in Nazi Germany": Revisiting the Debate*

on Levinas's *Supposed Antinaturalistic Humanism*. Som i andre fag er ikke-danske artikler fortrinvis skrevet på engelsk, men Claudia Welz har også publiceret en artikel i det tyske værk *Urteil und Fehlurteil: Vertrauen und (Fehl-)Urteil: Alles glauben, um das Gute nicht zu übersehen?*

Også Arne Grøn, som stadigvæk er tilknyttet Center for Subjektivitetsforskning, kommer godt ud i verden med disse publikationer: *Phénoménologie, herméneutique et historicité; El concepto de la angustia en la obra de Kierkegaard; La temporalità del pentimento - La temporalità del perdono* og *Vrijheid en angst: Inleiding in het denken van Søren Kierkegaard*. Titlerne afspejler teologiens intense beskæftigelse med filosofien. Fakultetet har nogle af landets bedste kendere af fransk filosofi, jvf. Carsten Pallesens disputats *Handlen og væren. Paul Ricæurs polytetiske refleksionsteori*, mens Grøns indføring i fransk filosofi læses både i Sverige og Tyskland: *Fransk filosofi under 1900-talet* og *Französische Philosophie*, som indgår i oversættelserne af det danske værk *Vor tids Filosofi*, red. Poul Lübcke

En ph.d.-studerende har sammen med 4 andre skrevet en artikel i det medicinske tidsskrift *European Journal of Cancer*, nemlig Christine Tind Johannessen-Henry om *Social Inequality and Incidence of and Survival from Male Genital Cancer in a Population-Based Study in Denmark, 1994-2003*. Sammen med Cecilie Rubow er hun ovre i sjælesorgen med denne artikel i *Nordisk Tidsskrift for Palliativ Medicin: Det gode efterliv: Hvordan der tales om et liv efter døden*.

Hjerne- og kognitionsforskningen er på fakultetet repræsenteret af Anne Ru-

nehov. Titlen *Neuroscientific Explanations of Religious Experience are Not free from Cultural Aspects* viser, at hun ikke er hardcore naturvidenskabelig, hvilket også disse to titler antyder: *Sacred or Neural? : Neuroscientific Explanations of Religious Experience: A Philosophical Evaluation* og *A Being or To Be?: Philosophical Thoughts about Future Research on Neuroscience and Religions and the Need for Interdisciplinarity*.

Niels Henrik Gregersen har i mange år beskæftiget sig med forholdet mellem teologi og naturvidenskab. Han er medudgiver af bogen *Information and the Nature of Reality: From Physics to Metaphysics* fra 2010, og er medlem af advisory board og bidrager til tidsskriftet *Zygon - Journal of Religion and Science*. Helt ovre i naturvidenskaben er han ikke, men tæt på, i sit bidrag til artiklen i standardopslagsværket *Religion in Geschichte und Gegenwart* med afsnittet *Naturwissenschaftlich und psychologisch* under artiklen *Mensch*, senere tilgængelig online i den engelske oversættelse *Religion Past and Present*.

Et særligt hjørne af naturvidenskaben er forskningen i klimaudviklingen, som mange af fakultetets teologer har beskæftiget sig med, startende tilbage i 70'erne med Ole Jensens bog *I vækstens vold, økologi og religion*. Michael Gjerris, som nu er ansat på Center for Bioetik og Risikovurdering og medlem af Etisk Råd (som for øvrigt har 3 teologer blandt sine 17 medlemmer), skrev *Earth on fire: climate change from a philosophical and ethical perspective* og *Jorden brænder: klimaforandringerne i videnskabsteoretisk og etisk perspektiv*, mens Jakob Wolf,

har beskæftiget sig med klimaforandringer i artiklerne *Vi har pligt til at værne om klodens liv - Et religiøst perspektiv på klimaforandringerne* og *Når den sidste vilde isbjørn er død, slutter livet - og så begynder overlevelsen*. Også fysik, biologi og kemi har Jakob Wolf læst op på for at kunne gå ind i diskussionen om udviklingsteori contra intelligent design, som han har gjort det i artiklerne *The Intelligent Design Theory and the Rehabilitation of Analogical Knowledge* og *The Idea of Design in Nature: Science or Phenomenology*. Danske ikke-eksperter kan være med i bogen *Rosens råb, intelligent design i naturen, opgør med darwinismen* fra 2004.

Den for nogle kirkelige kredse problematiske homoseksualitet har altid haft teologernes bevågenhed, jvf. Troels Engberg-Petersens artikel *Fra 'Eros och Agape' til Venskab: Antikkens forestilling om kærlighed i forhold til kroppen, selvet og det gode (frelsen)*, sammes *Paulus om homoseksualitet*, Kirsten Busch Nielsens *Lyst og lære. Om homoseksualitet som teologisk tema* i bogen *Forkynd evangeliet for al skabningen. Om kirkelig vielse af registrerede par*, og Hans Raun Iversen om *Opskriften på at undgå kirkesplittelse om homoseksualitet*.

Teologer blander sig i management-diskussionen: *Hvor skal talen komme fra: Dialogen som omsiggribende ledelsesteknologi*, skrevet af Mads Peter Karlsen i bogen *Velfærdsledelse*. Også historiske undersøgelser af velfærd er der foretaget: *Hvad nyt? En velfærdsstat med middelalderlige rødder* af Carsten Selch Jensen, som også har skrevet *Byerne og de fattige - den internationale baggrund for den danske udvikling*.

At teologien forholder sig til litterære og filmiske frembringelser er sikkert ingen overraskelse og viser, at teologien ikke er helt indkroget i sig selv. Artikler om Kierkegaard og Grundtvig topper hitlisten, og artiklerne om dem forholder sig mest til deres teologiske produktion. Svend Bjerg læser Hultberg: *At se det usynlige. Om Peer Hultbergs Byen og Verden*, mens Jørgen I. Jensen læser *Poul Borum*, Lars Sandbeck ser film: *Brians navn: Latter og kristendom i Monty Pythons Life of Brian*.

Musik og teologi har altid været tæt forbundne, barokmusik og reformation nærmest uadskillelige. Reformations hofkomponist behandles ofte, jvf. Sven Rune Havstens artikel *Kom, I døtre, hjælp mig med at klage. Om teologien i J.S. Bachs Matthæuspassion*. Men at det rækker helt op til Søren Holsts artikel om *Blues* i leksikonnet *Encyclopedia of the Bible and Its Reception* ligger ikke lige for – før man har læst artiklen. I samme værk står disse to artikler lige efter hinanden: Nils Holger Petersens artikel om den svenske komponist *Sven-Erik Bäck* og artiklen om *J.S. Bach* forfattet af Sven Rune Havsteen. Nils Holger Petersen klarer i samme værk også *Alban Berg* og *Luciano Berio*. Eyolf Østrem har skrevet om *Bob Dylans koncerter – forstået som ritual*, mens Jakob Wolf analyserer Lars Liholt-tekster.

På baggrund af ovennævnte frugtbare mangfoldighed giver det kun lidt mening at tvivle om teologiens nødvendighed. Alligevel har teologerne altid selv været de første til at føre denne grundlagsdiskussion. Hans Raun Iversen skriver *Pas på med lukning af teologisk fakultet*. Det er i 2010 og handler om fakultetet i År-

hus, men kan snart komme til at handle om os selv. Forhenværende dekan Jens Glebe-Møller diskuterede *The Possibility of Theology in a Postmodern World*, mens Troels Engberg-Pedersen spørger *Hvad skal vi med teologi?* Vil man læse teologi er det en stor fordel at kunne læse tysk, men ikke alle studerende er lige godt rustede i faget. Derfor kan Kirsten Busch Nielsen i et conferenceindlæg spørge: *Tysk på teologi – en selvfølge?*

Laver teologer spas? Helt sikkert uden for Curis-regi, men måske også i pointgivende publikationer? Carsten Pallesen har muntret sig med disse titler: *Ugens tilbud! Mesterhak: Kristus i Paulus i Kristus* og senere *Guderne ler, men Gud ler ikke. Julefrokostens semantik*. Man ta-

ger Carsten Pallesens artikler med til afslappet læsning i S-toget på vej hjem, men man tager fejl. Mesterhakartiklen er en indholdsmættet kritisk anmeldelse af en bog om Markusevangeliet, hvor bogen holdes op mod filosofferne Badiou, Derridas og Žižeks læsninger af Paulus. Julefrokostartiklen er en odysse gennem teoritunge værker om humor, alvor og gentagelse. Artiklerne skal læses langsomt og tilegnelsen stopper først længe efter endestationen.

Der er ikke fulgt bibliografiske data med denne gennemgang – de ville gøre artiklen dobbelt så lang. Alle oplysninger findes på sitet forskning.ku.dk. Søg og læs videre!

Islam i Europa: CEITs forskning på vej til afslutning

Centerleder, professor Jørgen S. Nielsen

Center for Europæisk Islamisk Tænkning (CEIT) begyndte sit arbejde for fem år siden i oktober 2007. Centeret var en måde at holde sammen på og præsentere det arbejde, der skulle foretages i mit regi som Danmarks Grundforskningsfundsprofessor, en ansættelse der var finansieret gennem fem år. Projektets udgangspunkt har været spørgsmålet om, hvordan muslimer forholder sig til det moderne i en europæisk sammenhæng. Ganske centralt ligger fokuset derfor på, hvad muslimer tænker om islam og dets udtryksformer i samfundet. Der har derfor fra begyndelsen været nogle rammer omkring projektet, rammer der fra starten har været ret løst udtrykt, men med tiden er blevet tydeligere – og det kommer jeg tilbage til.

Hvad muslimer tænker er ikke blot et spørgsmål om det mere intellektuelle og sammenhængende – teologi, filosofi og ret, for at nævne de mest oplagte områder. Det drejer sig også om, hvad 'almindelige' muslimer mener, hvordan deres reli-

gion kommer til udtryk i det daglige, og hvad de selv mener om islam og dens plads i samfundet. En dimension, vi lagde særlig vægt på fra starten, var *hele* Europa. Siden muslimer i Europa begyndte at blive et voksende forskningsområde i 1980'erne har opmærksomheden næsten udelukkende været vendt mod vesten: islam og muslimer var et spørgsmål om indvandrere. Vi søgte fra grunden af også at inkludere de østlige områder, hvor muslimer har boet i mange århundreder: tatarer i Rusland og vest i retning af Polen og de baltiske lande; blandede etniciteter og nationaliteter i sydøst.

Centerets personale var normeret til fem fuldtidsstillinger: lederen plus to post.doc. samt to ph.d.'er. Det viste sig muligt også at ansætte en ekstra post.doc. i et år til et bestemt projekt. Derudover har centeret haft adjungeret to danske forskere samt to udenlandske gæsteforskere, fra henholdsvis Singapore og Marokko, hver i et helt år, og vi forventer i den sidste periode at få en fra Beijing. Vi har også været produktive med næsten tres publikationer, både artikler og bøger (se på <http://www.teol.ku.dk/ceit/publikationer/>), og vi optræder jævnligt i de danske og internationale medier.

Men hvad har forskningen drejet sig om? I det følgende ser jeg på enkelte projekter, før jeg placerer dem i de overordnede rammer. *Nadia Jeldtoft*, hvis ph.d.-afhandling blev forsvaret midt i juni 2012, havde udgangspunkt i hvad hun kaldte 'muslimer uden for organisationerne'. Det førte hende hurtigt ind i forskning omkring 'lived religion', som har oplevet en stor opblomstring i den angelsaksiske religionsforskning. På feltarbejde i København, Hamborg og Boston førte hun lange interviews med næsten 50 mennesker af forskellige baggrunde og aldre. Hun viser, hvordan mange muslimer udvikler deres egne måder at være muslimer på. Moskeerne er ikke alene om at bestemme, hvad islam er; mange enkeltpersoner bliver i praksis til deres egne selvstændige religiøse autoriteter. Her er det særligt interessant, at det er vanskeligt at sætte fingeren på noget nationalt karakteristisk. På dette felt synes der ikke at være en særlig pakistansk eller tyrkisk måde at agere på – eller en særlig dansk, tysk eller amerikansk, for den sags skyld. Her har *Nadia Jeldtoft* og jeg også haft et samarbejde med kolleger i Leiden, Madrid og Lancaster omkring emnet 'lived Islam', som skal føre til en antologi med bidrag fra rundt omkring i Europa.

Niels Valdemar Vinding afleverer sin ph.d.-afhandling her til efteråret. Hans fokus er på forholdet mellem religion og stat, og hvordan dette historiske forhold ændres under indtryk af islams indlejring i de europæiske samfund – og hvordan muslimske organisationer tilpasser sig de forskellige europæiske modeller. Sammen med mig har *Niels Valdemar Vinding* været aktiv i det europæiske forskningsprojekt 'Religare', hvor også pro-

fessorerne *Lisbet Christoffersen* (RUC og adjungeret hos os) og *Hanne Petersen* (Jura) deltager. Projektet har deltagere fra ti europæiske lande med det formål at undersøge forholdet mellem det religiøse og det sekulære i det offentlige rum (se <http://www.religareproject.eu/>). Det har blandt andet involveret interviews med en række ledende danske offentlige personligheder. Interviewene er blevet analyseret, og det er blevet til en rapport offentliggjort lige før sommeren 2012: <http://www.teol.ku.dk/ceit/religare/>. Der kommer lignende rapporter fra Frankrig, England, Bulgarien, Holland og Tyrkiet. Projektet udmunder dels i anbefalinger til EU Kommissionen, dels i en række forskningsresultater udgivet af det britiske forlag Ashgate.

Selv har jeg fortsat mine studier i muslimers stilling i de europæiske politiske og retssystemer. CEITs første konference i foråret 2008, i Istanbul, byggede videre på en, jeg var med til at afholde året før om forholdet mellem det religiøse, det nationale og det etniske i de lande, der førhen havde været under osmannisk styre. Senere har vi ved en konference i Sofia set på, hvordan de traditionelle islamiske ledelser i de østeuropæiske lande har tilpasset sig den ny verden efter kommunismens fald. På et tværopæisk plan blev der også afholdt en konference i København om muslimers deltagelse i den europæiske politik. Alle disse møder har ført eller fører til publikationer. I samarbejde med *Rubya Mehdi* (Humaniora) har vi desuden afholdt to seminarer med familieretlige emner, nemlig den traditionelle muslimske medgift (*mahr*) samt nytænkning omkring skilsmisse, begge udgivet af DJØF.

Studiet af to yderligere emner er blevet sat i gang i samarbejde med andre europæiske forskere i den forventning, at arbejdet bliver fortsat også efter CEITs forsvinden. Med kolleger omkring det baltiske afholdtes en workshop i Vilnius sidste år med det formål at udvikle forskning af tatarerne i området. Deres historie går tilbage til det polsk-litauiske storher-tugdømme i det tidlige 15. århundrede, og de lever nu i det fleste lande omkring Østersøen og i Ukraine og Belarus. Ligeledes har vi sammen med kolleger i Holland og Polen, ved et møde i Lublin, diskuteret hvorledes muslimer og kristne fra de blandede områder i Vestafrika tilpasser sig indvandringen til Europa – og hvordan den erfaring oversættes tilbage til oprindelseslandene. Det har været vigtigt for os i den forbindelse at have *Gina Smith* tilknyttet som tidligere religionslærer i gymnasiet og med en lang interesse i Senegal. Herfra er der også udgivelser under forberedelse.

På tværs af disse delprojekter har der udviklet sig en fælles interesse i spørgsmålet om, hvem der er muslim. Er det et spørgsmål om aktiv religionsudøvelse, tilhørsforhold til et religionssamfund, egen identifikation med en trostradition – eller drejer det sig om, at man tilskrives islam som identitet af omgivelserne? *Riem Spielhaus* havde dette som hovedemne for sin ph.d.-afhandling i Berlin, før hun blev post.doc. på CEIT, hvorfra hun fortsat har været med i de tyske og internationale debatter omkring emnet.

På sin vis kommer dette spørgsmål ind i al den forskning, CEITs medarbejdere har været involveret i. Det har så bidraget til den overordnede indramning af CEITs aktiviteter gennem disse fem år. Fra star-

ten af var der behov for en oversigt over den faktiske situation Europa rundt, selv om vi nok var klare over, at fakta – især tal og definitioner – er både problematiske rent demografisk, men også politisk. Det førte først til udgivelsen i 2009 af det første årlige bind i opslagsværket *Yearbook of Muslims in Europe* (Leiden: Brill: <http://www.brill.nl/publications/yearbook-muslims-europe>). Det dækker 46 europæiske lande fra Atlanten til Ural og Middelhavet til Nordkap. Deraf udsprang et nyt akademisk tidsskrift, nemlig *Journal of Muslims in Europe* (<http://www.brill.nl/journal-muslims-europe>), hvis første nummer udkom i foråret. Til sidst er grunden lagt til en ny serie *Annotated Legal Documents on Islam in Europe* (også Brill), et projekt, det nok kommer til at tage 5-6 år at fuldføre.

Et simpelt svar på spørgsmålet 'Hvad tænker muslimer' kunne man få ved at spørge dem! Gennem 2011 har vi set på, hvordan man gør det ved at undersøge næsten et hundrede meningsmålinger og større spørgeundersøgelser foretaget i diverse vest-europæiske lande siden året 2000. Arbejdet er blevet udført af *Riem Spielhaus* og *Birgitte Schepelehn Johansen*. Som projekt komplementerer det på et makroniveau, hvad særligt *Nadia Jeldtoft* har undersøgt på et mikroniveau. Vi har fået meget konstruktiv assistance fra Pew Forum on Religion and Public Life i Washington DC. Mens udgangspunktet var at se på de forskellige undersøgelseres resultater, blev det hurtigt klart, at der var betydelige problemer omkring ikke bare den måde spørgeskemaerne var opbygget, administreret og analyseret, men også i forbindelse med det enkelte projekts formodninger (ofte ikke eksplicitte)

og formål, for slet ikke at tale om hvordan resultaterne er blevet brugt og formidlet til brugere og offentligheden. Et direkte resultat af projektet har været, at en tysk og en britisk polling organisation har bedt om råd i forbindelse med udvikling af deres kommende undersøgelser. En projektrapport blev udgivet lige før sommerferien i år.

I den anden ende af skalaen har *Safet Bektovic* været optaget af en undersøgelse af den moderne islamiske filosofis forhold til moderniteten med særligt fokus den vestlige erfaring. Mens en del studier af moderne islamisk teologi, jura og retsfilosofi er udkommet i de seneste årtier, er der meget lidt netop om den islamiske filosofi. Afprøvet i løbet af en række undervisningsforløb i København og Oslo blev nogle af konklusionerne også fokus ved et seminar afholdt ved det islamiske fakultet i Sarajevo i maj 2011. Hele projektet blev endeligt udgivet sidste januar i en bog med titlen *Islamisk Filosofi: Baggrund, Problemstillinger og Moderne Udformninger*. En engelsk oversættelse er under forberedelse hos Springer.

Alt i alt er det lykkedes os at opbygge en gruppe af forbundne delprojekter med en fælles helhedsfølelse, som vi håber har været et betydningsfuldt bidrag til både dansk og international forskning.

Vigtigste publikationer

Jørgen S. Nielsen (chefred.) med Samim Akgönül, Ahmet Alibašić, Brigitte Maréchal, Christian Moe, *Yearbook of Muslims in Europe*, Leiden: Brill, 1. bind 2009 og årligt derefter.

Jørgen S. Nielsen og Lisbet Christoffersen (red.), *Shari'a as discourse: Legal traditions and the encounter with Europe*, Farnham: Ashgate, 2010.

Lissi Rasmussen, *Livshistorier og kriminalitet: En empirisk undersøgelse af etniske minoritetsunge i Københavns Fængsler, deres baggrund, status og fremtid. Hvilke kommunikationsmuligheder er der?* København: Center for Europæisk Islamisk Tænkning, 2010.

Riem Spielhaus, Anke Bentzin, Henner Fürtig og Thomas Krüppner (red.), *Zwischen Orient und Okzident: Studien zu Mobilität von Wissen, Konzepten und Praktiken. Festschrift für Peter Heine*, Freiburg: Herder-Verlag, 2010.

Rubya Mehdiya og Jørgen S. Nielsen (red.), *Embedding Mahr in the European Legal System*, København: DJØF Publishing, 2011.

Jørgen S. Nielsen (red.), *Islam in Denmark: The Challenge of Diversity*, Lanham MD: Lexington, 2011.

Jørgen S. Nielsen (red.), *Religion, Ethnicity and Contested Nationhood in the Former Ottoman Space*, Leiden: Brill, 2012.

Safet Bektovic, *Islamisk filosofi: Baggrund, problemstillinger og moderne udformninger*, Frederiksberg: Anis, 2012.

Nadia Jeldtoft and Jørgen S. Nielsen (red.), *Methods and Contexts in the Study of Muslim Minorities: Visible and Invisible Muslims*, London: Routledge, 2012.

Islamisk filosofi: Klassiske problemstillinger og aktuelle udfordringer

Af forskningslektor Safet Bektovic,
Center for Europæisk Islamisk Tænkning

Filosofien plads indenfor islam

Muslimernes holdninger til filosofi har op igennem historien været delte og har strakt sig fra en glorificering af filosofien som den vigtigste

disciplin til en afvisning af den som et fremmedelement og en trussel mod islams ortodoksi. Den første opfattelse går tilbage til al-Farabi (d. 950) og Ibn Rushd (d. 1198) som betragtede filosofi som en drivkraft for islams teologiske og civilisatoriske udvikling, mens den anden går tilbage til Ibn Hanbal (d. 855) og Ibn Taymiyya (d.1328) som giver fortrinsret til bogstavtolkning af Koranen og direkte anvendelse af *hadith* (Profeten Muhammeds fortolkninger). Al-Ghazali (d.1111) indtog en midterposition og mente, at filosofisk logik i sig selv ikke var farlig, men dog mangelfuld i forhold til forståelsen af sandheden. Rationelle undersøgelser måtte, ifølge ham, altid suppleres og videreføres af en gnostisk viden (*marifa*).

Efter Ibn Rushd, som markerer et højdepunkt i islam middelalderlige filosofi, skete der en drastisk stagnation af ratio-

nalistisk tænkning inden for islam. I perioden 1200-1500 udviklede islamisk filosofi sig således i en mystisk retning og den blev identificeret med teosofi og profetisk visdom (*hikma*).

I slutningen af 1800-tallet genåbnede man diskussionen om rationel fortolkning af islam og filosofiens betydning i islam. De aktuelle diskussioner præges af nogle af de samme holdninger, som vi kender fra den klassiske periode: Nogle er afvisende over for filosofiens rolle i forhold til islamfortolkning, andre problematiserer nytten af de filosofiske analyser, mens andre igen lovpriser filosofi som en forudsætning for fortolkning af islam i en (post)moderne kontekst.

Filosofi som politisk teori

Filosofi blev en legitim del af islamisk tænkning takket være dens rolle i forhold til udformning af islams politiske teorier. Det hele begyndte i 7-800-tallet da muslimske herskere havde interesse i at retfærdiggøre deres kalif-styre og skabe en sammenhængende teori om det islamiske samfund. Der hentede de inspiration fra bl.a. Platons og Aristoteles' politiske filosofi.

Også i moderne tid, hvor man diskuterer islams forhold til det sekulære sam-

fund, åbnes der plads for en ny islamisk politisk filosofi. Her argumenterer en del muslimske intellektuelle for nytænkningen af forholdet mellem teologi og politisk filosofi i islam. Hertil hører bl.a. den indonesiske Madjid Nurcholish (d. 2005), den ægyptiske Hassan Hanafi (f. 1935) den iranske Abdolkarim Soroush (f. 1945) og den afroamerikanske Amina Wadud (f. 1952). Deres filosofisk-politiske overvejelser udspringer direkte af deres teologiske tolkninger af islamiske grundbegreber såsom *tawhid* (Guds enhed), *kalif* (menneskets rolle på jorden som Guds stedfortræder), *umma* (det islamiske fællesskab/samfund) og *sharia* (islamisk lov).

På samme måde som etableringen af kalifatet i Damaskus og Bagdad i henholdsvis 600 og 700-tallet – og de deraf følgende diskussioner om forholdet mellem det religiøse og det politiske – var med til at udfordre islams klassiske samfundssyn, kom kalifatets ophør i 1924/25 (da Atatürk på ruinerne af det osmanniske kalifat etablerede den tyrkiske stat) til at udfordre og initiere udformningen af en politisk teori. Den nye situation åbnede for diskussioner om en moderne islamisk stat, og svarene gik i forskellige retninger: enkelte så en løsning i fornyelsen af det klassiske samfundssyn (fundamentalister og islamister), andre var politisk uafklarede, men betragtede de traditionelle islamiske værdier som samfundsgrundlag (traditionalister), mens andre igen søgte at formulere en ny teori om en nationalstat inspireret af de vestlige sekulære teorier (sekularister).

Den første, der gik ind for en decideret sekulær model, var ægypteren Ali Abd al-Raziq (d. 1966), som i et essay ("Was

the Prophet a King?") i 1925 satte spørgsmålstegn ved, hvorvidt Koranen plæder for en bestemt samfundsmodel, og hvorvidt Muhammed var statsmand eller kun religionsgrundlægger.

Spændingsforholdet mellem teocentrisme og humanisme

Et vedvarende diskussionsemne i islam har været fortolkningen af Guds enhed – *tawhid*. Mange klassiske muslimske lærde fastholdt *tawhid* som en hovedreference ikke kun i teologi, men også i fortolkningen af samfundet, men det var også dem, der ligesom Ibn Khaldun (d. 1406) formulerede en samfundsteori uden at begrunde den med *tawhid*-læren. Ibn Khaldun, som af mange anses som forgænger for sociologi, beskrev udviklingen af muslimske samfund som en proces, der er determineret af ydre sociologiske elementer og ikke af islamisk teologi.

Ligesom i den klassiske periode er de moderne muslimske tænkere også delte omkring fortolkningen af *tawhid*. Nogle fortolker *tawhid* som en metafysisk ramme for islamisk tænkning som helhed, inklusive samfundsopfattelsen, mens andre bruger *tawhid* som et paradigme for og som inspiration til udformningen af en moderne socialteori.

Et eksempel på den første tilgang er den malaysiske filosof Muhammad al-Attas (f. 1931), som betragter *tawhid* som en universel vidensmetode, der er gyldig uafhængigt af tid og sted. Der eksisterer således ikke klassisk, middelalderlig, moderne eller postmoderne islam, men kun individuelle islamtolkninger, som alle tage udgangspunkt i "enheden af åbenbaringen og fornuft" – kernen af den såkaldte islamiske epistemologi.

Andre tænkere, såsom Mohammad Arkoun (d. 2010), Hasan Hanafi og Abdolkarim Soroush, argumenterer for hermeneutikken og historiciteten som tolkningsperspektiver og lægger mere vægt på *tawhids* sociale implikationer, hvor Guds enhed tolkes i lyset af social retfærdighed. Ifølge dem har den religiøse tekst ikke i sig selv en metafysisk betydning, der eksisterer uafhængigt af mennesket, og virkelighedstolkning finder altid sted i en historisk kontekst.

Mulige perspektiver for islamisk filosofi i dag

Muslimske filosoffer i dag står over for to slags udfordringer: 1) de generelt filosofiske udfordringer såsom vidensforståelse og forholdet mellem filosofi og religion, og 2) de specifikke islamiske udfordringer, som vedrører filosofiens forhold til andre islamiske discipliner.

Erkendelsesteoretisk og hermeneutisk udvidelse

Filosofiens legitimeringsgrundlag er blevet ændret i den postmoderne tid. De nye fortolkningsmetoder, udviklet inden for sociale og humanistiske videnskaber, har især påvirket filosofiens selvforståelse. De klassiske religionsfilosofiske og etiske spørgsmål diskuteres således mere og mere i lyset af historicitet, hermeneutik og dekonstruktion som nye fortolkningsperspektiver.

Også inden for islam er der intellektuelle, som rejser sig imod filosofiens bundethed til metafysikken og den logocentriske tænkning. En af dem er Arkoun. Han kritiserer den traditionelle islamtolkning og argumenterer for inklusion af de marginale og perifere stemmer i tolknin-

gen. Hans epistemologi kan suppleres med Amina Waduds hermeneutiske projekt med inkluderingen af ”feministisk teologi” som en grundforudsætning for en epistemologisk-hermeneutisk udvidelse af den islamiske tænkning. Ligesom Arkoun, som foreslår en radikal undergravning (”subvert”) af den dominerende erkendelsesteori, opfordrer Wadud til ”køns-*djihad*” – en forudgående kamp (*djihad*) som en forudsætning for nytolkning af islam.

En anden fortæller for en erkendelsesteoretisk-hermeneutisk udvidelse af islamisk tænkning er Abdolkarim Soroush. Han er optaget af at inddrage nye videnskabelige teorier og metoder i tolkningen af islams nøglebegreber som en forudsætning for den nødvendige oversættelse af islams religiøse sprog til en moderne kontekst. Uden at nyfortolke forholdet mellem det religiøse og det verdslige er det, ifølge Soroush, ikke muligt at forstå forholdet mellem religion, etik og ret.

Filosofi som eksistentiel og metodisk korrektiv

En hovedudfordring for muslimske filosoffer i dag består i at inkludere filosofisk tænkning i den brede islam-diskurs og genoprette et konstruktivt forhold mellem filosofi og andre islamiske discipliner. I en sådan situation kan islamisk filosofi hverken betragtes som en overordnet eller som en konkurrerende disciplin i forhold til de klassiske islamiske discipliner (*kalam*/teologi, *sufisme*/mystik og *fiqh*/retsvidenskab), men snarere som en modspiller, der kan udfordre dem ved bl.a. at værne om kompleksiteten af islam og det eksistentielle aspekt af troen.

Her kan Søren Kierkegaard, og ikke

mindst hans overvejelser om ”korrektiv rolle”, være til inspiration. Han definerede sit eget bidrag til kristendommen som et ”eksistentielt korrektiv”, som var med til at påpege de eksistentielle udfordringer ved at være religiøs/kristen. Man kan med udgangspunkt i Kierkegaards krav om at være ”hin enkelte” (i stedet for medlem af et religiøst fællesskab) åbne for en gentænkning af de religionsfilosofiske problemstillinger, som blev rejst af mystikere som al-Halladj (d.922) og Ibn Arabi (d.1240), og som vedrører troen i lyset af individets spirituelle transformation. I den forstand kan en moderne islamisk eksistentiel filosofi være med til at belyse forholdet mellem systematisk udlægning af islam i form af teologi og lov og en sufi-mystisk fortolkning af islam, som tager udgangspunkt i den eksistentielle dimension af det islamiske vidnesbyrd (*shahada*).

En anden måde, hvorpå islamisk filosofi kan fungere som et korrektiv i forhold den etablerede islamforståelse, er af metodisk karakter. Her kunne den fungere som analytisk-metodisk korrektiv til islamisk retsvidenskab (imod dens formalisme), islamisk teologi (imod dens spekulation) og sufisme (imod dens populisme).

Ved at være en del af en åben islamdiskurs vil islamisk filosofi igen kunne spille en afgørende rolle i forhold til islamtolkning, på samme måde som den gjorde det i de første århundreder af sin historie. Dengang var diskussioner om viden og menneskets muligheder for at forstå sin position i verden også en stimulerende faktor for udviklingen af filosofisk tænkning.

Safet Bektovic udgav tidligere i år på forlaget ANIS bogen *Islamisk filosofi*.

Hverdagsislam

Af videnskabelig assistent, ph.d. Nadia Jul Jeldtoft

Særligt siden terrorangrebene d. 11/9 2001 har det generelle billede af muslimer og islam i Vesten været præget af forestillinger om muslimer som religiøst praktiserende, fromme, synlige, aktivistiske og som en religiøs gruppe, for hvem islam er en primær identitet. Dette kommer for eksempel til udtryk i debatterne om muslimsk tilstedeværelse, som ofte handler om moskebyggeri, burkaer eller shari'a, halal-kød i børnehaver, eller som ofte fokuserer på aktivistiske repræsentanter for islam. Disse iboende forestillinger om, hvem muslimerne er, og hvad islam er, findes i både offentlige debatter og i akademisk produktion. Vi har således en tendens til at fokusere på de former for muslimsk liv, som træder mest tydeligt frem: i organiserede og veldefinerede social rum, og ofte i relation til nationalstaten. Men hvad med alle de former for muslimsk liv, der ikke er veldefinerede, og som ikke finder sted i aktivistiske eller organiserede rammer? Hvad med hverdagslivet? Hvordan giver det mening at

være muslim i dagliglivet, og hvordan kan vi studere det?

Vi ved allerede meget om, hvordan "de tavse majoriteter" – det store flertal af Europas befolkninger – udlever deres religiøsitet, f.eks. spiritualitet, som noget, der primært handler om moral og værdier, om noget, der er et privat og individuelt anliggende. Men hvad sker der, hvis vi overfører disse indsigter til studiet af muslimske minoriteter og desuden fokuserer på de muslimer, som ikke er så synlige med de briller, vi normalt ser dem med?

Denne artikel bygger på arbejdet med min ph.d.-afhandling, hvor jeg var interesseret i at finde svar på disse spørgsmål. Jeg foretog derfor livshistorie-interviews med 48 muslimer i Danmark, Tyskland og USA, for at undersøge hvilken rolle religionen spillede i deres hverdagsliv. Jeg udvalgte mine informanter ud fra to kriterier: 1) de skulle definere og forstå sig selv som muslimer, og 2) de måtte ikke være aktive i muslimske organisationer.

"At kende islam er svært"

I min analyse af hverdagsislam undersøgte jeg først, hvad de generelle teorier

om religion i hverdagslivet kunne fortælle os om muslimsk religiøsitet. Jeg fandt blandt andet, at et signifikant narrativ er, at det at identificere sig som muslim ikke nødvendigvis er en ligetil affære. For det at være kategoriseret som muslim af andre er ikke nødvendigvis det samme som at opleve denne identitet selv. Derfor taler mange af informanterne i studiet om, at det kan være svært at kende islam. Selvom man er født som muslim, ved man ikke nødvendigvis, hvad islam handler om dogmatisk. Og derfor kan religiøsiteten som muslim opleves som ”svær” eller som et ”projekt”, som man aktivt skal gå ind i, og det er der ikke mange, som føler at de har tid til. Samtidigt taler informanterne om, at for at være muslim må man kende til islam; man må vide, hvad det handler om – så kan man nemlig komme tættere på islam og på identifikationen som en ”rigtig” muslim. Men det betyder ikke, at informanterne i dette studie faktisk forsøger at komme tættere på. For de flestes vedkommende er det nok at sætte sin lid til, hvordan man selv forstår og fortolker religionen. På den måde bliver religionen en ramme for individets egen fortolkning og levemåde. Det at være muslim er altså i udgangspunktet en identitet, der opleves som et paradoks, idet informanterne oplever at være det, men kun til en vis grad, da de også taler om at være langt fra islam, fordi de ikke oplever at kende traditionen og dogmatikken godt nok.

Golden Rule Islam:

islam som moral og værdier

Disse metaforer om distance til islam leder også en del af informanterne til at fortolke islam i meget brede, inkluderende

og pluralistiske rammer. Informanterne lægger vægt på, at islam er et personligt, privat og individuelt anliggende, og at det at være muslim mest handler om at gøre sit bedste for at være et godt menneske i relationerne til andre. I denne fortolkning understreger de, at islam er det samme som f.eks. kristendom, jødedom eller buddhisme, og at al religion i virkeligheden handler om den samme ultimative sandhed. De siger, at islam handler om, hvordan man føler og tror inden i sig selv, og ikke om, hvad man gør udenpå. Denne dualistiske fortolkning får også en del af dem til at anskue religiøs praksis, som f.eks. bøn eller faste som noget unødvendigt eller som direkte hykleri. Det er særligt synlige religiøse udtryk, som f.eks. at gå med *hijab*, eller at bede offentligt, som de udfordrer. Andre rekonfigurerer religiøse praksisser, så de passer i hverdagslivet, f.eks. ved at bede inden i sig selv eller meditere i steder for at bede, som det ellers er foreskrevet af den islamiske tradition. I alle disse fortolkninger og praksisser (eller ikke-praksisser), lægger informanterne vægt på, at religion er et autonomt, frit, individualistisk valg, og at religion er et privat anliggende.

Konstruktionen af private, religiøse rum

Privatiseringen af religionen, og derunder særligt de religiøse praksisser, kommer især tydeligt til udtryk, når informanterne skaber religiøse, private rum til individuelle praksisser. Dette sker f.eks., når de fremhæver et følelsesmæssigt og spirituelt gudsforhold, hvor de betoner individets relation til Gud. Mange af dem praktiserer bøn eller meditation i enrum,

eller internaliseret, dvs. inden i dem selv, hvor de bruger betoningen af følelser som kærlighed, styrke og alvor til at opnå sindstilstande, hvor de skaber rum til fordybelse og koncentration. Dette kan ske spontant efter behov eller mere fastlagt, f.eks. i form af en aftenbøn. Informanterne bruger derfor følelser til aktivt at privatisere religionen med: når religionen praktiseres individuelt og internaliseret, bliver den samtidigt privat og usynlig for andre.

At være en (u)synlig muslim

Derfor rejser jeg i den anden del af analysen spørgsmålene: under hvilke omstændigheder kommer hverdagsislam til udtryk, og hvilke konsekvenser har minoritets/majoritetsrelationer for de måder, som informanterne konstruerer religiøse identiteter på? Jeg undersøger blandt andet, hvorfor privatisering af religiøse praksisser og betoning af personlig autonomi i relation til religiøse autoriteter og til religiøs praksis fremhæves af informanterne som en ideel måde at udtrykke sin religiøsitet på. Informanterne betoner bl.a., at religionen skal vælges til af dem, for at være legitim. Samtidigt skaber de private religiøse rum til personlig og individuelle religiøse praksisser (f.eks. meditation og bøn). Disse betoning af frit valg og den aktive privatisering af religionen kan læses som en minoritetsstrategi, der sigter på at konstruere religiøsitet på måder, der ligner den måde religiøse majoriteter udtrykker religion på. Ved

at privatisere bestemte religiøse praksisser og betone personlig autonomi, bliver informanterne samtidigt mindre synlige i forhold de kritiske majoritetsdiskurser om muslimer, som repræsenterer muslimer som f.eks. fanatiske, religiøst praktiserende, autoritære, og undertrykte. Derfor er hverdagsislam for muslimske minoriteter i Vesten ikke kun et spørgsmål om at få religionen til at give mening i hverdagslivet, men handler i høj grad også om at forme og udtrykke sin religiøsitet på måder, der er acceptable og anerkendte af sekulære normer.

Produktion og reproduktion af sekulære normer

Derfor er én konklusion, at vi kan tale om hverdagsislam som en historie om, hvordan muslimer i Vesten modererer religiøsitet på måder, der sigter mod at etablere tilhør i forhold til sekulære normer. Den historie handler om et magtforhold, hvor muslimer er involveret i et assymetrisk forhold til ikke-muslimske majoriteter. Men en anden og lige så vigtig konklusion er, at informanterne navigerer deres religiøsitet på måder, som gør dem til med-producenter af disse sekulære normer. På den måde re-producerer de ikke kun majoritetsnormer om, hvordan religion legitimt kan og skal udtrykkes, de er aktive med-producenter af disse normer. De måder, som de udtrykker religiøsitet på, er rent faktisk også sådan islam giver mening for dem i hverdagslivet.

På jagt efter det religionsorganisatoriske felt

Af ph.d.-studerende, cand.mag. Niels Valdemar Vinding

Mit ph.d.-projekt er ved at være slut. Opgaven var fra starten at undersøge forholdet mellem muslimske organisationer og henholdsvis staten og kirkerne i Danmark,

England og Tyskland. Som sådan ligger projektet i forlængelse af min prisopgave fra 2009, hvor jeg undersøgte den engelske stats regulering af forholdet mellem stat, kirke og islam. Denne gang er perspektivet dog mere snævert og går dybere ned i den mellem-organisatoriske relation imellem staten og de religiøse organisationer. Derudover har det kendetegnet projektet, at jeg sammen med Jørgen S. Nielsen og Lisbet Christoffersen har været med i Europakommissionens 7. rammeprogramprojekt, RELIGARE. I den del af arbejdet, som jeg har deltaget i, har vi taget kritisk stilling til europæiske religionsmodeller mellem religiøs mangfoldighed og sekulære modeller. Det har været den direkte anledning til, at jeg i min afhandling skitserer et alternativ til den traditionelle, kristendomsforankrede forståelse af forholdet mellem religion og

stat. Med inspiration fra den symbolfortolkende og relationelle religionsfilosofi, repræsenteret af blandt andre Peter L. Berger, Clifford Geertz og Pierre Bourdieu, undersøger jeg det religionsorganisatoriske felt i tre komparative cases, én fra hvert af de tre lande.

Forskningen i islam og muslimer har i Danmark de sidste 10 år – og på fakultetet de sidste fem år – været markant prioriteret. Det skyldes blandt andet, at islam i Europa og islamforskningen er ved at forandre sig, i særdeleshed når blikket falder på muslimske organisationer. Forskningen i begyndelsen af halvfemserne, da islam og muslimske organisationer var forholdsvis unge fænomener i Europa, antog, at man kunne undersøge disse i lyset af de eksisterende modeller for stat, ret og religion i de gammelkristne demokratier. Selvom det umiddelbart var et frugtbart udgangspunkt, der hjalp til at gøre islam begribelig i en europæisk kontekst, så er modeller og modellering et tveægget sværd. De første hypoteser hjalp utvivlsomt til med at aflive en serie fordomsfulde antagelser om islam, men islam blev i sig selv forstået i forhold til de forskningstraditioner, der stillede spørgsmålene. På den måde blev

muslimer og i særdeleshed problemerne omkring muslimer set i lyset af tilgangene. Eksemplerne er talrige. Af økonomer blev islam set som arbejdskraft eller som en samfundsudgift, af politologer som en ideologi og af kønsforskere som diskriminerende og så videre. I takt med at flere og flere af de første teologiske, religionssociologiske og politologiske spørgsmål blev besvaret, blev det tydeligt, at islam ikke er blevet regnet ind i undersøgelsen og ikke har været med til at definere den model, der skal beskrive det nye felt, hvori også islam indgår.

Forskningens problem med at beskrive islam og muslimske organisationer er to af modelleringens klassiske problemer. Det første drejer sig om, at modellen skal kunne rumme tilstrækkelig varietet. Sagen er den, at hvis et problem i sin kompleksitet skal beskrives på tilfredsstillende vis, skal modellen selv kunne rumme tilstrækkelig varietet og kompleksitet. Populært kan det beskrives som en slags hammerlogik, for hvis man kun har en hammer, kan der være en tilbøjelighed til at behandle alting, som var det søm. Vores information skal diktere de værktøjer, vi har til at forstå informationen. I videnskabsteorien er det blevet til den dyd, der forskriver, at man skal vælge den forskningsmetode, der bedst passer til undersøgelsen. Den eneste måde at sikre sig, at ens model passer til undersøgelsesgenstanden er, at præmisserne for undersøgelsen er beskrevet i sin fuldstændighed, eller at der er konsensus om de udtalte antagelser i hypoteserne. I tilfældet med islam er det de eksisterende stats-, rets- og religionsmodeller, der ikke kan rumme tilpas kompleksitet, fordi de bygger på en forståelseshorisont, der kun for alvor har forholdt sig til kristendom.

Modelleringens andet problem er velkendt i religionsforskningen, da det i særdeleshed er Clifford Geertz, der har beskrevet det med sin dobbelte forståelse af modeller. Hos Geertz kan modeller aldrig bare være modeller af noget som repræsentation eller fortolkning. Derimod bliver de også modeller til efterfølgelse. Konsekvensen er for blandt andet RELIGARE, der er tæt knyttet til de europæiske politiske og juridiske institutioner, at arbejdet ikke bare bliver beskrivende men også foreskrivende. Man må være sig helt bevidst, at modellen af islam i Europa også med tiden kan gå hen og blive en model for islam.

For at imødekomme begge problemer må modeller af komplekse sociale og religiøse strukturer beskrives som felter, der nemlig tager udgangspunkt i de tilgængelige positioner eller tilstande. Dette gælder i særdeleshed for relationerne mellem religiøse organisationer, folkekirken og staten, samt alle de andre relevante nationale og internationale aktører, der påvirker relationerne. Det er den franske sociolog Pierre Bourdieu, der definerer disse felter som "... et struktureret rum af positioner hvis egenskaber afhænger af deres placering i dette rum" og til dette felt hører, "at alle aktørerne, der er involveret i et felt, deler en række grundlæggende interesser, nemlig alt der vedrører feltets eksistens."

Spillet mellem eksistens og positionering kendetegner det religionsorganisatoriske felt, som ligger imellem religiøse organisationer, kirkerne og staten. Indbyrdes imellem de religiøse organisationer er der på tværs af bekendelse og historie en enighed om, at religion er fuldt berettiget i det offentlige rum og at det

religiøse har noget at bidrage med i den moderne virkelighed. Det er et opgør med sekulariseringsteorien og det er den enighed, der bærer feltets eksistens. Ved siden af de grundlæggende interesser i feltets fællesskab, hersker der en markant konkurrence om de nøglepositioner, hvor der er ressourcer, indflydelse og magt til at bestemme de styrende normer og værdier. I denne konkurrence holder staten og de store nationalkirker nogle stærke positioner, der kan strukturere de andre organisationers relationer. I afhandlingen viser jeg i tre eksempler, hvordan denne enighed om berettigelse og kamp om positioner kommer til udtryk i henholdsvis Danmark, England og Tyskland.

Godkendelsen af trossamfund i Danmark, er, som Margit Warburg skriver, ”afgørende for, hvorledes den danske stat i konkrete tilfælde skelner mellem religiøse og ikke-religiøse organisationer.” Godkendelsen sker gennem forvaltningen af grundlovens § 69, der giver de fra folkekirken afvigende trossamfund løfte om en styrelseslov, og regulerer i udgangspunktet statens forhold til religion. Det har en del konsekvenser for det religionsorganisatoriske felt i Danmark og er strukturelt set udgangspunktet for diskrimination. Noget lignende kan siges om den velgørenhedsstatus, som religioner kan opnå i England, og om den *Körperschaftsstatus* i Tyskland, som muslimske organisationer stadig slås med. Selvom der i de tre lande er forskel på graden af anerkendelse, er det tilbagevendende problem, at der kræves institutionel stabilitet, at der skal tegnes formelt medlemskab og at der ikke er enighed om islams lære og forståelsen af shari’a.

I Tyskland debatteres for tiden islams

repræsentation og organisatoriske struktur. I den såkaldte *Deutsche Islam Konferenz* mødes regeringsrepræsentanter og muslimer for at bedre den religiøse og sociale integration af en muslimske befolkning. Konsultationen foregår på initiativ af den tidligere indenrigsminister, Wolfgang Schäuble, og selvom der faktisk bliver sat fokus på islam i offentligheden, så har det en religionsorganisatorisk slagside. Regeringen bemyndiger nemlig ét bestemt forum, der skal repræsentere alle muslimer, hvilken er en praktisk umulighed. I både Danmark og England ser man lignende statsbefordrede myter om muslimers repræsentativitet. I Danmark forsøgte tidligere statsminister Anders Fogh Rasmussen gentagende gange uden held at mødes med muslimske ledere på Marienborg, og i England blev *Muslim Council of Britain*'s legitimitet ødelagt af den tætte forbindelse til regeringen. Resultatet er intern splid i de muslimske miljøer og gør næsten mere skade en gavn.

Flyttes fokus til England, er et af de store stridspunkter i det religionsorganisatoriske felt spørgsmålet om alternativ religiøs mægling. Med udgangspunkt i en lov fra 1996 om voldgift er det i England fuldt lovligt, at tilbyde konfliktløsning inden for en række familie-, social- og religionsretlige områder. Under voldsom kritik er denne ordning blevet kaldet shari’a-domstole og indførelsen af et parallelt retssystem. På den ene side må det fastholdes, at der kan være en risiko for at retssystemet undermineres, specielt hvis domstolene ikke er i stand til at imødekomme muslimers retlige behov. På den anden side ses det i forskningen, at sådanne muslimske mæglingsinstitutioner mest af alt tjener til at producere mus-

limsk identitet og fællesskab. Sociologer, religionsforskere, antropologer og politologer forsøger i disse år i både Danmark, England og Tyskland at afdække problematikken i denne alternative mægling.

I den endelige afhandling håber jeg at kunne vise, at de klassiske modeller trænger til en revision, og at et blik på det religionsorganisatoriske felt kan bidrage til at vise, hvordan magt- og positioneringsspillet mellem de religiøse organisationer og staten ændrer sig. Det religionsorganisatoriske har den markante fordel,

at islam inkluderes i udgangspunktet og ikke forsøges indpasset eller tilpasset til en eksisterende model. På den måde kan der i forståelsen af islam i Europa peges ud over almindelig ensidig integration og åbnes op for en inkluderende, velfunderet regulering af religion.

Afhandlingen forventes afleveret
30. september 2012.

Læs mere om RELIGARE på
www.religareproject.eu

Nærvær som refiguration, begivenhed og materialitet

en genlæsning af Luthers to sene nadvertekster.

Af cand.theol., ph.d. Nete Helene Enggaard

Nærvær som begivenhed – en sproglig strategi?

Kødbrød, legemsbrød og blodvin er de sproglige figurer, som Luther i sine to sene nadverskrifter

Dass diese Wort

(1527) og *Vom Abendmahl Christi* (1528) skaber for at udtrykke Kristi reale og legemlige nærvær i sakramentet. De sakramentale figurer er på linje med kristologiske figurer som gudmenneske, gudsblod, åndskød og Luthers idiomatiske forestilling om Kristi legemes allestedsnærvær (ubikvitet) og den legemlige spise i sakramentet (*manducatio oralis*) kendetegnende for Luthers sene kristologi og sakramentsteologi.

Luthers figurer kan synes at udtrykke en næsten grotesk fascination ved kød og legeme, der kredser om kødets og legemets nedbrydelse og opløsning. Legemet martres og skændes på korset. Dets lidelse og vanære hører ifølge Luther ikke op her. På alteret, i sakramentet, lider Gud uden ophør, når legemet tygges og gnaves med tænder for at knuses med tungen. I ideen om Kristi legemes alle-

stedsnærvær opløses legemet umiddelbart til ukendelighed, for det er alle steder og ingen steder; det er hinsides enhver form for identificerbarhed. Både blandt Luthers sværmeriske modstandere og i den senere reception er Luther da også blevet anklaget for doketisme og monofysitisme.

Det er også muligt at læse Luthers figurer og egensindige lærepunkter som udtryk for en bevidst sproglig strategi, der arbejder med sin traditions ord og begreber. I kristologiske og sakramentale figurer forsøger Luther i nadverstriden at gøre op med sine sværmeriske modstanderes reduktion af sakramentet til et generindrende måltid, der henviser til inkarnationen og Guds nærvær i det menneskelige som fortidig begivenhed. I Luthers sene sakramentsteologi er inkarnationen en begivenhed mellem Gud og menneske, der i sakramentet på ny bliver nærværende og nutidig.

Luthers opgør med sværmernes tegn- og nærværforståelse som udspil til et nyt teologisk sprog

Dass diese Wort og *Vom Abendmahl Christi* er Luthers sidste og afgørende skrifter i nadverstriden med de såkaldte

sværmerne. I polemisk opgør med sværmerne insisterer Luther på parallellen mellem inkarnation og sakramente. Luthers modstandere reducerer ud fra en traditionel tegnforståelse sakramentet til et repræsentativt tegn: Sakramentet er kendetegnet ved et fravær, det henviser til Kristi ophøjede legeme i himlen. Ifølge Luther reflekterer spørgsmålet om det reale nærvær i sakramentet tilbage på både kristologi og soteriologi. I afvisningen af Kristi legemlige nærvær i elementerne ser Luther inkarnationens virkelighed og Guds fortsatte nærvær i det menneskelige draget i tvivl. Hvis Kristi legeme og blod ikke kan forenes med brød og vin, sås der med fatale implikationer for soteriologien tvivl om den personale enhed eller identitet af sand Gud og sandt menneske uden sammenblanding, uden adskillelse.

Fordi sakramentet og realnærværet for Luther i den grad er tænkt parallelt med inkarnationen og den personlige forening af Gud og menneske, må han i opgøret med modstandernes tegn- og nærværforståelse forsøge at udtrykke også den sakramentale forening af brød og legeme, blod og vin, som en identitet-i-forskel i overensstemmelse med den bekendelsesformel, der blev vedtaget på kirkemødet i Chalcedon i 451. Med sproglige figurer som kødbrød, legemsbrød og blodvin vil Luther i sine sene nadvertekster formulere et alternativ til sværmeres tegnforståelse: I substansmæssige kategorier kan nærvær ikke være en begivenhed, tegnet kan kun henviser til et stabilt og fikserbart nærvær uden for sig selv.

Det er tesen i min afhandling, *Nærvær som refiguration, begivenhed og materia-litet*, som blev forvaret i maj, at Luther

har et begreb om nærvær som begivenhed, der i figurens materiale form er knyttet til et mere omfattende motiv i Luthers samlede teologi, formuleringen af en ny teologisk tegn- og sprogforståelse: *nova lingua*. I Luthers figurative betydningsøkonomi i *Dass diese Wort* og *Vom Abendmahl Christi* virker og arbejder et nyt sprog på at gøre traditionelle ord og begreber nye.

De metafysikkritiske potentialer i Luthers *nova lingua*

Med den tilgang til nadverteksterne indskriver afhandlingen sig i et nyere systematisk-teologisk, sprogfilosofisk orienteret forskningsfelt, *nova lingua*-receptionen. Igennem et indgående arbejde med Luthers metaforer, parallelismer, antiteser og sproglige figurer i bl.a. Latomusteksten, udvalgte prædikener, salmekommentarer og akademiske disputationer undersøger fortolkere som E. Jüngel, J. Ringleben, C. Henschen og J. Wolff i lyset af moderne sprogteori også de to sene nadvertekster som udtryk for det nye sprog. *Nova lingua*-receptionens forskningsmæssige nybrud består i sansen for Luthers forståelse af den oldkirkelige lære om *communicatio idiomatum* (udvekslingen eller kommunikationen mellem guddommelig og menneskelig natur) som en sprogteologisk opgave. I den i Kristus intime forening af guddommeligt og menneskeligt er alle ord og begreber ifølge Luther blevet nye: Skaber, skabning, kød, menneske, ære, herlighed må i Kristus ses i en radikalt ny og anden betydning.

Når jeg modsat den dominerende tendens i *nova lingua*-receptionen vælger Luthers kristologiske og sakramentale

nærværfigurer i *Dass diese Wort* og *Vom Abendmahl Christi* som metodisk afsæt, skyldes det, at figurerne vidner om en sprogligt reflekteret og original tilgang til traditionens substansbegreb. I gudmenneske, kødbrød og blodvin refigurerer Luther et substantielt tænkt nærvær på måder, der er udfoldede i det nye sprogs reception. I lyset af poststrukturalistisk metafysikkritik bidrager afhandlingen til at bringe diskussionen om det nye sprog og dets fundering i gudslæren et skridt videre, idet begreberne nærvær, begivenhed og materialitet kvalificeres i en systematisk læsning af nadverteksterne. Udtrykt i sproglige figurer for nærværet som identitet-i-forskel tænker Luther Guds nærvær i inkarnation og sakramente som så radikal en begivenhed, at både guddommeligt og menneskeligt forandres. Luthers nærværfigurer rummer et aktuelt metafysikkritisk potentiale, der må medtænkes i arbejdet med at udfolde *nova lingua* i en – også i en senmoderne kontekst – relevant og gyldig teologisk tegn- og sprogforståelse.

Den figurinterne logik: Nærvær og begivenhed som forskelliggørende re-figuration

Den bagvedliggende tankemodell for Luthers sprogfigurer er hans forståelse af *communicatio idiomatum* som en real gensidig udveksling mellem guddommeligt og menneskeligt. De kristologiske figurer, gudmenneske og åndskød, fungerer ud fra en chalcedonensisk logik, der udvirker Guds nærvær i det menneskelige som en figurintern begivenhed. Figuren udsletter ikke forskellen mellem Gud og menneske, derimod transporterer Luther i figuren forskellen ind i det figura-

tive identitetspar. Gudmenneske og åndskød udtrykker en forskellig identitet eller identitet-i-forskel. Figurens interne logik kan illustreres ved hjælp af en imaginær bindestreg: Gud-menneske, åndskød. Bindestregen visualiserer en blivende forskel i parret, der flytter fokus fra to isolerede naturer til deres i figuren indbyrdes og gensidige kommunikation. Som figur for nærvær og identitet *i* og *som* forskel skaber figuren den spænding mellem ordene, der udvirker det nye og andet nærvær. Spændingen i figurparret åbner det betydningsspillerum, der er nærvær som forskelliggørelse.

I Kristus har Gud ifølge Luther udleveret sin væren og sit nærvær til de idiomkommunikative nyskabelser mellem Gud og menneske: ”Der var engang, hvor Gud ikke kunne lide”, men det var ifølge Luther, ”før han blev menneske”. I Kristi person er Gud og menneske så intimt forenet, at det for Luther er meningsløst at tale om Gud, der ikke er menneske og endnu ikke er blevet menneske”. I de kristologiske figurer for nærværet forandres og forskelliggøres både Guds og menneskets identitet, idet Gud nu ses i lyset af det menneskelige – og omvendt.

Radikaliteten i Luthers sene nadverskrifter ligger i den konsekvens, hvormed han tænker den personlige forening af Gud og menneske og den gensidige idiomkommunikation helt ind i realnærvær og sakramente. Også i Luthers sakramentale figurer for nærværet, kødbrød og blodvin, finder en gensidig udveksling mellem guddommeligt og menneskeligt sted. De sakramentale figurer for nærværet gentager inkarnationens begivenhed i Gud og menneske, idet de på ny og på

nye måder udvirker nærværet som identitet-i-forskel i figuren. I kødbrød, blodvin og legemskød forandres og re-figureres gudmenneske, åndskød og gudskød i og som de nye gensidige figurer for nærværet. Når Luther også i sin mærkelige lære om *manducatio oralis* beskriver, hvordan Kristi allestedsnærværende åndskød som kødbrød og legemsbrød tygges, gnaves og ædes for omvendt at fortære og fordøje menneskets arme maddikesæk i et evigheds- og salighedskød gentager og re-figurerer han i nye figurer og former for nærværet inkarnationens nyskabelse.

Luthers nova lingua i senmoderne kontekst: Det nye sprogs fundering i gudslæren

I Luthers to sene nadvertekster fra 1527 og 1528 virker et operativt og funktionsdygtigt nyt sprog, der med inkarnationen som sit fortegn ikke accepterer et fast og fikserbart begreb om menneskeligt eller guddommeligt – det er den metafysiske præmis, der opererer med et nærvær og en identitet, som er upåvirket og uanfægtet af figurens og det nye sprogs formidling af mødet mellem Gud og menneske, Luthers figurer tematiserer. Som begivenhed materialiseres nærværet mellem Gud og menneske ud af og i de allerede givne ord og begreber, når guddommeligt og menneskeligt i originale figurpar iden-

tificeres på uventede og forskelliggørende måder.

I kombinationen mellem et dogmatisk og et filosofisk problemfelt opdyrker afhandlingen de metafysikkritiske potentialer i Luthers forståelse af nærvær som begivenhed i Gud. Luthers nye sprog sværmer ikke afmægtigt generindrende om begivenheden som en fjern fortid; i *nova lingua* bliver sproget selv begivenhed, når nærværets forskellige figurer og former holdes åbne for i nye ord- og begrebsformationer at skabe og udvirke de stadige møder mellem Gud og menneske. Hverken Gud eller menneske er uberørte af begivenhedens gentagelse og refiguration, der i Luthers idiomatiske betydningsøkonomi opløser forestillingen om et stabilt og med sig selv identisk nærvær. Luthers to sene nadvertekster har således stadig relevans og gyldighed også i det 21. århundredes debat om Guds foranderlighed.

Med refiguration som bærende begreb om Luthers forståelse af nærvær, begivenhed og materialitet lægger genlæsningen af *Dass diese Wort* og *Vom Abendmahl Christi* op til at fundere det nye sprog i gudslæren på måder, der – uden at forfalde til en senmoderne gud-er-død-teologi – indarbejder forskel, tid og forandring i begrebet om Guds nærvær og identitet.

Ånde-nød

Af cand.mag., ph.d. Ingeborg Ilkjær

Projektbeskrivelse

Projektets idé er at fremlægge viden om, hvordan mennesker med alvorlig kronisk obstruktiv lungesygdom (KOL) oplever og erfarer eksistentielle og åndelige

fænomeners betydning, når livet er truet. De syge oplever og erfarer et liv, der er præget af en påtrængende frygt for at blive kvalt af åndenød og en hverdag, som er præget af nedsat funktionsevne, isolation med tab af sociale relationer og identitet. Projektet er gennemført som et ErhvervsPhD, tilknyttet Diakonissestiftelsen som virksomhed. Diakonissestiftelsen er en diakonal institution, som udtrykker et diakonisyn, der er i overensstemmelse med, hvordan diakoni beskrives og forstås inden for diakonal og praktisk teologi i Danmark.

Projektet er empiridrevet, hvilket betyder, at vægten lægges på at beskrive, forstå og reflektere over almene eksistentielle fænomeners betydning hos en bestemt gruppe patienter. Det betyder, at de analytiske fænomener, der arbejdes med, får skikkelse igennem empirien. Der er

ikke, som tilfældet ofte er i medicinsk sundheds- og samfundsfaglig forskning, på forhånd opstillet en bestemt hypotese, der skal afprøves. Projektet er tværfagligt, og undersøgelsen tager afsæt i en velbeskrevet og kendt medicinsk sygdom, KOL. De oplevelser og erfaringer, som livet med KOL afstedkommer, er undersøgt ud fra en fænomenologisk tilgang og reflekteret med hermeneutisk videnskabsteoretisk tradition, som især forvaltes inden for humaniora. Når undersøgelsen er empiridrevet, betyder det, at den er baseret på kvalitative interviews med 17 patienter ved at følge deres liv gennem et halvt år. Den svære åndenød er en 24 timers påmindelse om, at livet er skrøbeligt, og at den tid, der er tilbage at leve i, er begrænset. De fænomenologiske beskrivelser henter deres indhold i de kropslige, sanselige, perciperede, konkrete oplevelser fra de syges hverdag. Modpol til disse kropslige sanselige oplevelser er det, der efterlades hos den syge som eksistentiel erfaring. Informanterne befinder sig i en vanskelig sygdoms- og livssituation, hvor de bliver tilbudt en mulighed for at kommunikere om hverdagens misstemninger, savn, krav og eksistentielle problemer i det le-

vede liv. Selv om forskningsinterviewet ikke har noget terapeutisk sigte, kan refleksionerne i interviewet/samtalen have afklarende betydning for patienten. Interviewet giver betingelser for en ekstraordinær diskurs, som aldrig før er virkeliggjort, skønt den blot ligger der for at blive aktualiseret. Mange af de patienter, der indgår i studiet, giver udtryk for, at de føler sig lettede og berigede ved at gennemføre interviewet. Selv om patienterne ikke eksplicit opfatter det som en chance for at blive hørt, får de en mulighed for at forklare sig, dvs. at komme med egne synspunkter om, hvad det vil sige at være alvorlig syg med KOL med alt, hvad det indebærer. Man kan tale om, at patienterne udfører en akkompagneret refleksion, når interviewerens åbner op for en selv-forklaring, som måske længe har været tilbageholdt og til tider undertrykt. Ud fra et kildekritisk synspunkt kan man ikke se bort fra, at informanterne fortæller om deres liv for at retfærdiggøre sig selv. Det er heller ikke alle, der har noget at berette fra eller om deres liv eller sygdom, så det kan udtrykkes i en sammenhængende fortælling. For to af informanterne var samtalerne så usammenhængende og deres liv så kaotisk og fyldt med lidelse, at man snarere kan tale om blot overlevelse, end om at forstå sit liv i en meningsfuld sammenhæng.

De etiske overvejelser retter sig både imod etablering af kontakt til patienterne, indsamling af det empiriske materiale og afhandlingen som skriftligt materiale. I kontakten med patienterne er etiske overvejelser nødvendige igennem hele processen, idet alvorligt kronisk syge menneskers liv er fyldt med bekymringer, lidelse og følelsesladede situationer, hvor

angst, sorg og død er forhold, der er vanskelige at håndtere. Ofte har de mennesker, der er inkluderet i undersøgelsen ikke talt med nogen om deres livstruende tilstand, og samtalen/interviewet kan derfor give anledning til at fremkalde nye aspekter i den enkeltes livssituation, som er fremmede og ureflekterede forhold, som kan virke skræmmende. Dette kræver, at patienten bliver set og mødt med respekt og nænsomhed. Projektet er godkendt af datatilsynet. Interviewmaterialet er krypteret og kun tilgængeligt fra forskerens egen computer med passwords. Interviewene vil blive slettet efter 5 år. Ligeledes er projektet registreret i Videnskabetisk Komité Region Hovedstaden.

Et menneske er en krop, der tænker

Resultatet af undersøgelsen viser, at de eksistentielle og åndelige fænomener spiller en afgørende rolle i livet for patienter med KOL. Når man lever sig ind i de barske vilkår, som patienter med livstruende KOL lever under, kunne man umiddelbart tænke, at her er der kun mismod og desillusion tilbage. Tværtimod kan vi konstatere, at patienterne med KOL – som alle andre mennesker – hele tiden reflekterer og ikke mindst også reflekterer eksistentielt over deres liv og livsvilkår. Ikke én af dem er helt uden livsmod. De har en grundlæggende tillid til, at livet er godt – at det er værd at leve også for dem. Det siger deres erfaring fra deres levede liv dem – og for de fleste bekræftes erfaringen også dagligt, i hvert fald på de gode dage. Var det ikke sådan, ville de antageligt søge veje til at få afsluttet livet – eller de ville leve et meningsløst liv helt uden selvværd.

Patienter med KOL har også – men nu

i stærkt varierende grad – nogle tolkningshorisonter, som de kan forstå deres liv ud fra. I afhandlingen er patienterne delt ind i fem typer, som er karakteristisk for den måde, de fortæller om deres tro og religiøse erfaringer. Men ofte findes der flere former side om side hos den enkelte. Sekulariseringens ambivalens og brugen af skiftende mere eller mindre vage tydinge, er fælles for de fleste. Særlig tydeligt er det hos mange af de deltagende kvinder, at sekulære eksistenstydinge lever sammen med forskellige former for religiøse tydinge. At dømme ud fra deres fortællinger, sættes de religiøse spørgsmål i gang som en kropslig bundet eksistentiel søgen efter mening i deres liv, når hverdagens rytme og iboende mening ikke længere holder dem oppe.

Patienterne har et vanskeligt liv med svær KOL. De oplever en barsk hverdag, hvor deres liv ofte er truet ikke blot fysisk i kraft af kroppens funktionelle forfald, men også eksistentielt og åndeligt som en følge af de barske kropslige oplevelser. Kvælningsoplevelser med blackouts sætter sig som dybe eksistentielle erfaringer, fyldt med angst, afmagt, håbløshed og sårbarhed. Den ødelæggende åndenød, som har været ved at tage livet af dem, sidder dem i kroppen som en konstant påmindelse om, hvor forfærdelig deres liv og død hurtigt kan blive. Et menneske er en krop, der tænker. Den erkendelse, som den alvorligt syge patient med KOL lever med, sætter også sit præg på det eksistentielle og åndelige liv. Fra mange nyere undersøgelser blandt alvorligt syge patienter, herunder danske kræftpatienter, ved vi, at den eksistentielle refleksion som hovedregel intensi-

veres, når helbredet og livet er truet. Også den her foreliggende undersøgelse peger klart på, at der sker en intensivering af eksistentielle refleksioner hos patienterne med KOL, efterhånden som sygdommen progredierer. Det åndelige og eksistentielle tankeliv fylder meget i patienternes tilværelse. Det er vanskeligt at få sat ord på de følelser, der rammer den syge, og meget ofte savnes der samtalepartnere og omsorg rettet mod det eksistentielle og åndelige, men den eksistentielle refleksion, der er bundet til al menneskeligt liv, kan ikke holdes tilbage. Mennesker tænker, og måden de tænker på er med til at præge deres sygdom eller i hvert fald den måde, som de formår at leve med deres sygdom på.

Selv nok så isoleret, som nogle af interviewpersonerne er det, er patienterne med KOL ikke blevet til isolerede øer. De lever af det sociale liv, de havde engang – og de ville ønske, at blot nogle dele af det fortsat kunne fungere. Ofte føler de sig ikke blot isolerede, men også stigmatiserede. I patienternes udsagn bliver det klart, at vi – med Løgstrups udtryk – ikke blot holder den andens liv i vor hånd, når vi mødes ansigt til ansigt, men også når vi – passivt ved at holde os væk eller aktivt ved at bidrage til stigmatiseringer – undgår at møde den andens blik. Hvor vi, med hensyn til de interviewede personers positive oplevelser af tro og håb, kan se deres liv som et laboratorium, som giver stof til eftertanke for mange former for eksistens- og religionsfilosofi, kan man vanskeligt overhøre den etiske fordring om handling, der ligger i udsagnene, når patienterne fortæller om deres afhængighed, deres angst for en pinefuld død og deres oplevelse af stigmatisering. Patient-

ter med KOL i slutforløbet er dybt afhængige af hjælp i dagligdagen. Man er på én gang ramt af fysisk lidelse og eksistentielle udfordringer, som gør, at livet er vanskeligt at leve. Man kan ikke bevæge sig frit pga. manglende ilt til kroppen. Man tilhører en gruppe af samfundsborgere, som har store vanskeligheder ved at blive hørt og forstået, både af ens nærmeste og af myndighederne, for blot det at tale er en anstrengelse, der ofte kræver energi ud over den kapacitet, man har til rådighed.

Der ligger en åbenlys mulighed for at gøre en indsats og skabe et bedre liv for denne gruppe af patienter. Mange af de principper, man arbejder med inden for hospicepleje, kan overføres til denne gruppe af alvorligt syge mennesker med KOL, og nye kan udvikles. Det er derfor med stor glæde at erfare, at Diakonissestiftelsen planlægger at bygge et nyt hospice (2014) for netop denne gruppe patienter. Det bliver det første i landet af sin art, og forhåbentlig kommer det til at danne forbillede for det tværfaglige samarbejde inden for palliativt arbejde.

Tilliden, mistilliden og det etiske

Af *Ph.d. Gry Ardal Printzlau*

Den fundamentale tillid

Det er en almen menneskelig erfaring, at tillid er af afgørende betydning for mange af livets forhold. At have tillid til et andet

menneske og at indgå i gensidige tillidsforhold er grundlæggende for vores daglige færden såvel som for vores eksistens i bredere forstand. Alene af den grund er det filosofisk interessant at undersøge, hvordan vi forholder os, når vi har tillid eller mistillid til hinanden. I tilgift til den åbenlyse betydning, tilliden har for hverdagen, er der imidlertid en dybere sandhed at finde i at kalde tillids- og mistillidsrelationer fundamentale for mennesket. Går man nærmere ind i den mellemmenneskelige tillidsrelation, viser det sig, at der er mere på spil end den daglige sameksistens i det offentlige rum. Gennem forholdet til den anden implicerer tillid og mistillid verdensforholdet. Derfor er det radikale tillidstab også årsag til desorientering og ensomhed og skaber en fremmedgørelse over for en selv, andre og den fælles verden.

I min PhD-afhandling undersøger jeg, hvad det er, der gør tilliden – og mistilliden – så centrale for vores evne til at orientere os i og give mening til vore erfaringer. Under titlen *Trust and Ethical Selfhood* giver jeg et bud på, hvordan tillid og mistillid er en del af den ansvarlighed, der kendetegner selvets forhold til den anden. I den forbindelse må tillidstabet underkastes et nærmere analytisk blik, fordi det i særlig grad siger noget om hvordan vi er forbundet til andre og til den fælles verden.

Tillidstab er meningstab

Tillid og mistillid er navnet på følelser, men de er også navnet på en form for forståelse, fordi de fortæller mig om min egen vurdering af en konkret social relation. Derved berører vi netop det paradoksale ved dem: at de udtrykker en forståelse af et andet menneskes karakter, men altså en forståelse, der kommer til mig som en følelse og ikke som objektiv viden. Når jeg har tillid til et andet menneske er det ikke, fordi jeg kan vide med sikkerhed, hvad den anden vil gøre, men fordi jeg har tillid til den andens dømmekraft. Det er heri, at forskellen skal findes mellem tillid og tilregnelighed, og mel-

lem troværdighed og forudsigelighed. Som eksempel på forskellen kan vi tænke på, at vi kan stå over for troværdige mennesker, som vi ikke er enige med eller bryder os om, ligesom vi kan tænke os tilregnelige og forudsigelige mennesker, som vi ikke har tillid til. Det første tilfælde kunne beskrive en politiker, det andet en voldelig ægtefælle. At have tillid eller mistillid er en vurdering af den andens karakter på en måde, som en vurdering af deres tilregnelighed ikke nødvendigvis er. Tillid og mistillid er, set på denne måde, følelsesmæssige udtryk for en dømmekraft, som vi bruger til at orientere os moralsk i verden, idet de fortæller os om vores reaktion på det, der foregår omkring os. Det er et væsentligt aspekt ved denne dømmekraft, at den måde, verden angår os på igennem den, er afgørende for, at vi kan skabe mening og sammenhæng i vore erfaringer.

Med afsæt i en analyse af selvbiografiske fortællinger fra torturoverleverne diskuterer jeg i afhandlingen betydningen af tillid og tillidstab for livet efter tortur, og det fremgår netop heraf, at der er en nær sammenhæng mellem det at 'have tillid til verden' (et hyppigt udtryk) og så det at kunne orientere sig i og give mening til sine erfaringer. Udtrykket "at miste tillid" bliver brugt på en måde, som viser, at det betyder noget meget fundamentalt; endnu mere end "blot" den lammende angst der kan gøre indkøbsture og offentlig transport til umulige opgaver. Samtidig tales der om gennemgribende desorientering og selvfremmedgørelse, samt om en følelse af ekstrem isolation fra andre mennesker, hvad der resulterer i et usikkert greb om virkeligheden. Når torturoverleverne forsøger at bibringe andre

en forståelse af, hvordan livet ser ud for dem, lyder det igen og igen, at de føler sig uvirkelige, nærmest som om, at selvet ikke eksisterer længere. I samme åndedrag nævnes det ofte, at torturens essens er at ødelægge tillid, og det forekommer tydeligt, at disse to forhold hænger sammen. At tortur nedbryder tillid er ikke overraskende, men hvad menes der med, at denne nedbrydning er essensen af tortur; altså er torturens formål og inderste væsen? Hvorfor er lige tillid et dækkende begreb for de mange og voldsomme konsekvenser, torturen har for personligheden? Svaret er, at ordet tillid her bruges til at indfange et komplekst sæt af relationer til verden, til medmenneskene og til en selv; og det er netop sammenhængen mellem og den gensidige afhængighed af disse forhold, som overleverne forsøger at indfanget ved at tale om en mistet "tillid til verden".

Torturoverlevernes udsagn indikerer, at følelsen af tillid eller mistillid hviler på en elementær mellemmenneskelig forbundethed, der indgår som en central del af den måde, vi erfarer verden på og giver mening til vore erfaringer. Uden denne mellemmenneskelige forankring, der netop ødelægges i torturen, opleves verden som fragmenteret, og tillidstabet er således også et meningstab på et meget fundamentalt niveau. Det er væsentligt, at tabet af den intersubjektive forbundethed sker gennem hvad der i sin essens er en intersubjektiv situation, nemlig den perverterede intimitet og misbrugte empati, som definerer tortursituationen. Man kan sige, at hvis torturens mål er at ødelægge ofret som person, så er midlet denne perverterede relation, hvor det ikke er i manglende anerkendelse af ofret

som lidende medmenneske, men netop i nær forståelse af og kontakt med ofrets smerte og ydmygelse, at gerningsmanden handler. I tilgift til smerten og lidelsen er det i særlig grad denne destruktive mellem menneskelighed, der gør det så vanskeligt at slippe fri af torturen.

Dømmekraft og responsivitet

Den mistede "tillid til verden" synes altså at betyde eller afhænge af en mellem-menneskelig responsivitet, der ødelægges i torturen, og resultatet af at miste den er en radikal desorientering og (selv) fremmedgørelse. På baggrund af en filosofisk analyse med afsæt i den fænomenologisk-eksistentielle tænkning (Emmanuel Levinas, Hannah Arendt, Immanuel Kant) præsenterer jeg det bud, at der er tale om en form for forståelse, som har sin oprindelse i selvets responsivitet over for situationens etiske beskaffenhed, og som vi kan kalde elementær refleksivitet (*basic reflectivity*). Tillid og mistillid ses således som udtryk for, at vi forholder os kritisk refleksivt til vor omverden i en in-hærent etisk modus.

Men er det ikke problematisk at tale om dømmekraft og forståelse som udgangspunkt for tillid? Umiddelbart synes det indlysende, at tillid netop er fraværet af kritisk stillingtagen og ikke et resultat af den. Er tillid trods alt ikke netop det, der ikke kræver bevis? Er det ikke sådan, at en vurdering af den andens troværdighed er mere beslægtet med mistillid end med tillid? Både ja og nej. Det er sandt, at tillid ikke skal forklares som en form for overbevisning eller viden af den type, vi kan opnå gennem en tjekliste med en række på forhånd kendte præmisser, som den anden skal vurderes i forhold til. Til-

lid er ikke evidensbaseret, og den måde, tillid og mistillid står i forhold til den andens troværdighed, kan ikke sammenlignes med min viden om eksempelvis den andens hårfarve eller hvorvidt vedkommende er til stede i rummet sammen med mig. Det er ikke den samme type dømmekraft, og det er ikke den samme proces, der ligger til grund for at nå til en dom. Men på den anden side bliver et tillidsbegreb, der er helt blottet for indsigt i det, følelsen omhandler – altså den andens troværdighed – synonym med naivitet, hvorved man mister blikket for sammenhængen mellem hvem det andet menneske er og så vores tillid eller mistillid. Og det er forkert at sætte lighedstegn mellem tillid og naivitet, fordi der er noget ved tillid og mistillid, som er intelligent og ganske nyttigt for, hvordan vi orienterer os socialt og udtrykker vores værdier ved at foretrække et bestemt selskab frem for et andet. Når jeg har tillid eller mistillid, tager jeg stilling til noget ved den anden, som er af relevans for andre end mig; den andens troværdighed er ikke udelukkende et subjektivt anliggende, sådan som min fornøjelse ved en bestemt vin er det. På samme tid er den type erfaring, jeg gør mig i tillidsrelationen, også anderledes end den objektive erkendelse. Det er det, der er det interessante: at vi har at gøre med en type af mellem-menneskelig erfaring, der lader os forstå noget væsentligt ved den andens karakter på en måde, der adskiller sig fra vor erkendelse af tingene i verden og derfor også resulterer i en anden form for viden.

Intersubjektiviteten har konstituerende betydning for selvet

Afhandlingens konklusioner peger hen

imod, at tillidsrelationen bygger på eller udtrykker en oprindelig responsivitet eller elementær refleksivitet, og at den måde, vi erkender og tænker på, trækker på den forbindelse, vi derigennem har til andre. Et fundamentalt tillidsbrud skaber desorientering og fremmedgørelse når den dialektik, der normalt altid foregår mellem selvet og verden gennem erfaringen, mistes. Når konsekvenserne af et sådant brud på den mellem menneskelige forbundethed er så altomfattende og destabiliserende for selvet, viser det selvets dybe forankring i det mellem menneskelige, og det indikerer, at intersubjektivite-

ten indgår som en konstituerende del af vores erfaringsstruktur på et meget fundamentalt niveau. Man kunne forestille sig, at et stadigt filosofisk engagement med det levede liv kunne bidrage med nye indsigter særligt i forhold til intersubjektivitetens betydning for udviklingen og opretholdelsen af nogle af de elementære egenskaber ved selvet, der ofte opfattes som rent individuelle, såsom erkendelse og tænkning. Ved at skabe en bedre forståelse for *hvordan det opleves* at være torturoverlever, vil man samtidig bidrage til en forståelse af, hvad selvet i ordinære omstændigheder er og kan.

Søren Kierkegaard Selskabet

Program for efteråret 2012 og januar 2013

Torsdag den 27. september kl. 19.30

“Til Sligt maa der en Ægtemand til” - Forførerens Dagbog og Øjeblikkets konsekvenser”.

Foredrag v/ Henrike Fürstenberg, Ph.d., Christian-Albrechts-Universität zu Kiel

Torsdag den 25. oktober kl. 19.30

Samvittighed, selvbedrag og autenticitet hos Kierkegaard

Foredrag v/ Claudia Welz, Ph.d., Professor MSO, Det Teologiske Fakultet, Kbh. Uni.

Torsdag den 29. november kl. 19.30

Dannelse er ‘at fatte Uendeligheden i Uvidenhedens Form’

Foredrag v/ Finn Thorbjørn Hansen, Cand.mag., Ph.d., Universitetslektor DPU

Torsdag den 31. januar kl. 19.30

Omkring Løgstrups kritik af Kierkegaard

Debataften: Dr.theol., lektor Jakob Wolf og ph.d., sognepræst Søren K. Bruun

For nærmere oplysninger om programmet. <http://kierkegaardselskabet.dk/program>

Enhed eller splittelse?

Det danske engagement i den økumeniske bevægelse i mellemkrigstiden

Af stud.theol. Rasmus Markussen

Gennem sit Mellemkirkelige Råd er folkekirken engageret i en lang række økumeniske initiativer som Det Lutherske Verdensforbund, Kirkernes Verdensråd og ikke mindst

det nyligt tiltrådte Porvoo-fællesskab, et engagement, som ikke mindst de seneste år har været omdiskuteret på grund af dets teologiske, kirkeretslige og -politiske implikationer. Det Mellemkirkelige Råd er et officielt organ underlagt kirkeministeren, men i en institution som folkekirken – det velordnede anarki – er det stadig relevant at spørge, om en sådan officiel forankring er en garant for folkelig opbakning? En del af svaret kan også i dette tilfælde findes i historien. Omstændighederne ved grundlæggelsen af det økumeniske engagement i Danmark kan give et fingerpeg om, hvorvidt det økumeniske engagement også af i dag er så folkekirkeligt, som det lyder.

Derfor er det påfaldende, at den økumeniske bevægelses første år hidtil har været en aldeles underbelyst del af dansk kirkehistorie. Der findes ingen nyere grundige

og kritisk vurderende fremstillinger af forløbet og den danske indsats, og der ofres som regel kun et par sider på emnet i oversigtsværker og en lidt grundigere, men ofte ret tendentiøs behandling i speciallitteraturen. I begge tilfælde beskrives forhistorien oftest som en positiv udviklingshistorie efter devisen: Det moderne fælleskirkelige arbejde tog form efter verdensmissionskonferencen i Edinburgh i 1910 med oprettelsen af tre store forbund, The World Alliance, Life and Work og Faith and Order, som efterhånden smeltede sammen i Kirkernes Verdensråd og dermed endelig foldede sig ud i den form, som man hele tiden havde arbejdet hen imod, og hvori man arbejder i dag.

Min besvarelse af prisopgaven i kirkehistorie 2011: "Danske teologers bidrag til den internationale bevægelse for fred og økumeni i mellemkrigstiden", afhandlingen "Wenn aber Christen nicht einmal bei unsrer Arbeit für den Frieden Frieden halten können, wie können wir dann hoffen, den Frieden in der Welt zu fördern?", forsøger at korrigere denne historie. Gennem en undersøgelse af den internationale økumeniske bevægelses historie, de danske bidrag og mellemkrigstidens danske kirkehistorie har jeg vist, hvordan

grundlæggelsen af Kirkernes Verdensråd fulgte oven på et dramatisk og meget indviklet begivenhedsforløb, hvor selve den økumeniske bevægelse var præget mere af splittelser end af enhed, og i Danmark aldrig fik noget bredt fundament.

Untergang des Abendlandes

Økumenisk arbejde, som vi kender det i dag, har sine rødder i den turbulente mellemkrigstid. 1. Verdenskrig skulle have været the war to end all wars, men åbnede i stedet et eksistentielt tomrum, som nødvendiggjorde en gentænkning af tidligere selvfølgeligheder. Mellemkrigstiden er derfor på mange måder en ny begyndelse i vestens åndsliv med en lang række (ny)brud inden for politik, filosofi, kunst og teologi.

Mest berømt inden for teologien er nok den dialektiske teologi, som ville overvinde krisen ved at fastholde den, og derfor gjorde op med den kulturåbne liberalteologi. Men også den idealistiske økumeniske vækkelse, som i vidt omfang byggede på tankegods fra det 19. århundrede, var, under parolen ”verden er syg, kirken er lægemidlet”, et svar på de udfordringer, den vestlige kultur stod over for. Ved at forene kirkerne ville man gøre sig gældende politisk.

World Alliance og Life and Work var sociale og ville forene kirkerne gennem en indsats mod oprustning og social elendighed og ved at støtte en international retsorden og propagandere for Folkeforbundet, mens Faith and Order var dogmatisk orienteret og ville komme splittelserne til livs gennem læresamtaler.

Stik imod intentionerne forblev både kirkerne og den økumeniske bevægelse selv så splittet, at det konstant truede med

at få arbejdet til helt at bryde sammen. Mest udtalt var, ikke overraskende, forskelle i forståelsen af arvesynd og fri vilje og forholdet mellem stat og kirke, og det gjorde det vanskeligt at skabe enighed om den kristne og kirkens mulighed for og pligt til at forbedre verden. Derfor var arbejdet for at hele sårene efter 1. Verdenskrig ikke meget bevendt, og med 2. Verdenskrig i anmarch måtte man erkende, at forbundene ikke formåede noget hver for sig. Man begyndte derfor at arbejde for en sammenlægning i et Kirkernes Verdensråd.

Det har fået kirkehistorikere til at hævde, at sammenlægningen var ophævelsen af en indbygget skizofreni, men dermed kaster man i bagklogskabens klare lys vrage på en vigtig pointe: Navnene Life and Work og Faith and Order betegnede ikke to sider af samme arbejde, men en virkelig modsætning. Deres udgangspunkt – krisen – og mål – kirkens enhed – var fælles, og en række af vigtige økumenikere gjorde sig gældende i mere end et forbund. Man må dog alligevel ikke overse, at den metodiske forskel dækkede over en dybere teologisk uenighed, som ikke blev ophævet med oprettelsen af Kirkernes Verdensråd.

Få vigtige personer

Herhjemme var der ikke tale om en decideret vækkelse. De mest fremtrædende danske deltagere var i det meste af perioden professor i kirkehistorie og senere biskop i Haderslev Valdemar Ammundsen og Københavns biskop Harald Ostenfeld. Den første på grund af hans virkeligt økumeniske teologi, den anden kun på grund af hans ansvar som folkekirkens primas.

Også mange andre berømte teologer fra ret forskellige teologiske og politiske positioner – dog som oftest tilknyttet idealistiske initiativer som Københavns Indre Mission, KFUM og K, Danmarks Kristelige Studenterforbund og Oxford-gruppe-bevægelsen – engagerede sig. Nævnes kan f.eks. præsterne Hans Koch, Christian Norlev, Olfert Ricard, og Henry Ussing, professorerne J. Oskar Andersen og Eduard Geismar og filantropen Alfred Th. Jørgensen.

Ammundsens og Ostenfelds var dog i høj grad den økumeniske bevægelse i Danmark i mellemkrigstiden og spillede de mest fremtrædende roller internationalt. Deres parløb blev siden overtaget af deres efterfølgere på henholdsvis universitetet og i kirken, Jens Nørregaard og Hans Fuglsang-Damgaard, og langt de fleste derudover var mere perifært tilknyttede.

Nationbuilding og nazi-spioner

De konkrete danske bidrag bestod da for de flestes vedkommende også ”kun” i deltagelse med foredrag og prædikener i små og store internationale konferencer, f.eks. World Alliances konference i København i 1922, Life and Works grundlæggende konference i Stockholm i 1925, Faith and Orders konference i Edinburgh i 1937, og mange flere, hvoraf de fleste har været ubeskrevne indtil nu.

Vigtigst af alt var dog den indsats, der blev gjort bag kulisserne i det kirkelige ”diplomati” med forhandlinger og udformning af slutdokumenter og resolutioner rettet til verden udenfor. Et vidnesbyrd om, hvor langt ud over kirkelivet og ind i det politiske, de økumeniske ambitioner rakte.

Et eksempel herpå er en række møder mellem teologer fra nabolande, hvor man forsøgte at bilægge historiske stridigheder og fremme forsoning. I Danzig i 1926 forhandlede Danmark med Tyskland om de nationale og religiøse mindretal på begge sider af den nye grænse. Og i Bergen i 1927 forhandlede Danmark med Norge om arven efter tvillingeriget: Færøerne, Grønland og de islandske håndskrifter, som Norge gjorde krav på (sammen med en klækkelig økonomisk erstatning). Det første møde bar præg af gensidig velvilje og lovede godt for forsoningen af gamle fjender, mens det andet tjener som eksempel på, hvad en ung stats behov for nationbuilding kan gøre for forholdet mellem gamle venner.

Et andet eksempel er World Alliance og Life and Works berømte konference på Fanø i 1934, arrangeret af Ammundsen: Et slag i den tyske kirkekamp ud-kæmpet på dansk jord med international pressedækning, hemmelige møder, nazistiske spioner og en agent fløjet ind fra Berlin i vandflyver i ellefte time. Mødet var den økumeniske bevægelses forsøg på at modvirke nazificeringen af den protestantiske kirke i Tyskland ved hjælp af en resolution, der skulle forpligte også de regimetro kirkelige embedsmænd. Og en dansk formulering – sikkert fra Ammundsens hånd – fik tilsyneladende lov til at tjene som et kompromis mellem et blødere engelsk og et hårdere svensk udkast. Trods den vigtighed, der er blevet tillagt konferencen, fik resolutionen dog ikke den ønskede effekt, og resultatet blev blot en udstilling af splittelsen.

Danske splittelser

Også i Danmark betød fastlåste positio-

ner, at den økumeniske tanke ikke slog rod og blev til en bevægelse. De ledende økumenikere var liberalteologisk inspirerede, men ved konferencen i København i 1922 lykkedes det både at få repræsentanter fra vækkelsesbevægelserne og en mere konservativ fløj med i arbejdet. I jagten på konsensus stødte man imidlertid en gruppe radikale pacifister fra sig.

Kort efter begyndte også det dialektisk teologisk inspirerede Tidehverv at røre på sig, hvilket indirekte kom til at påvirke det økumeniske engagement. Det var nemlig i høj grad de økumenisk engagerede teologer, Tidehverv ville gøre op med, de store førere, Ammundsen, Geismar og Ricard, og derfor kom dette hjemlige faderopgør til at smitte af på det internationale arbejde. F.eks. i forbindelse med Fanø-konferencen, hvor økumenikerne tilsyneladende var blinde for, at de regimetro tyske teologer havde samme liberalteologiske udgangspunkt som de selv, mens de ikke var blege for at koble den dialektiske teologi direkte sammen med nazismen. Mindre radikale dialektiske teologer, kirkelige barthianere som Geismars efterfølger N.H. Søe og biskop Halfdan Høgsbro, begyndte efterhånden at engagere sig, men da så det kirkelige landskab allerede helt anderledes ud.

World Alliance og Life and Work synes fra starten at have øvet størst tiltrækning på danskerne, måske fordi deres socialtiske program gik godt i spænd med tidens idealistiske, praktisk orienterede teologi. Efterhånden skiftede indsatsen dog til Faith and Order, selvom de danske teologer dér måtte gå mest på kompromis for enhedens skyld. Herigennem kom Fuglsang-Damgaard og Nørregaard til gengæld til at spille en rolle i oprettelsen af Kirkernes Verdensråd og herhjemme i Folkekirkens mellemkirkelige Råd. Sidstnævnte var et privat initiativ, men det fik dog officiel karakter ved at Københavns biskop ex officio indtog formandsposten og de øvrige biskopper automatisk var medlemmer. Ordningen blev først ændret til dens nuværende form så sent som i 1989, og hermed er vi tilbage ved udgangspunktet for diskussionen.

En lille, eksklusiv flok fra universitet og især kirkeliv sad altså fra begyndelsen tungt på ledelsen af det økumeniske arbejde i Danmark, og i kraft af deres embeders autoritet fik det mere eller mindre officiel karakter. Men derfor er det alligevel svært at tale om et bredt folkekirkeligt engagement. Det er (mere) åbent for deltagelse, men der er stadig tale om et særligt teologisk "liebhaber"; enkeltes særinteresse frem for et anliggende for alle folkekirkens medlemmer.

Kalender for Det Teologiske Fakultet

Særlige arrangementer og åbne møder ved Fakultetet annonceres under arrangementer på www.teol.ku.dk, i Universitetsavisen, Fakultetets studenterblad og så vidt muligt i Præsteforeningens Blad samt eventuelt i dagspressen.

Ved redaktionens afslutning er der planlagt følgende arrangementer på Fakultetet for efterårssemestret 2012. Ændringer i programmet kan forekomme. Yderligere oplysninger om de enkelte arrangementer kan ses på www.teol.ku.dk. Alle arrangementerne er opgivet med præcise minuttal.

Kalender for **Teologisk Forening** se s. 48

Kalender for **Søren Kierkegaard selskabet** se s. 41

Fredag den 31. august 2012, kl. 13.15

Semesteråbning

Niels Kastfelt holder forelæsning over emnet Kristendom, historie og håb.

Kirkehistoriske perspektiver på et afrikansk religionsmøde.

Sted: Aud. 7, Købmagergade 46, 1. sal, 1150 København

Arr.: Det Teologiske Fakultet

Torsdag den 6. september 2012 kl. 16.15-18.00

Digterlæsning ved Elazar Benyoëtz og foredrag ved Claudia Welz:

“Gebet, Theologie und die Stimme der Stille - Elazar Benyoëtz’ ‘Sandkronen’”

Stedet meddeles senere på www.teol.ku.dk

Arrangementet er sponsoreret af Studienævnet

Fredag den 7. september 2012 kl. 13.15-15.00

GT-seminar. Ph.d. stip. Ulf Bergström, Uppsala Universitet,

”Verbal Aspects in biblical Hebrew”

Sted: Lok. 243, Købmagergade 46, 2. sal, 1150 København K

Arr.: Afdeling for Bibelsk Eksegese

Mandag den 10. september 2012 kl. 13.15-16.00

Temaeftermiddag om Biblia Pauperum og Biblia Pauperum Nova.

Oplæg ved Martin Wangsgaard Jürgensen, Oscar K. og Johanne Stubbe Teglbjærg.

Sted: Kældercafeen, Købmagergade 44, 1150 København K

Arr.: Center for Studiet af Bibelens Brug.

Onsdag den 12. september 2012 kl. 15.15-17.00

Forelæsning ved Elliot Wolfson: "Phenomenology of the Nonphenomenalizable: Metaphor and the Ethics of the Invisible in Heidegger, Merleau-Ponty, and Levinas"
Sted: Aud. 11, Købmagergade 46, 3. sal, 1150 København K
Arrangementet er sponsoreret af forskningsprojekt In-visibility.
Kontaktperson Claudia Welz
Se: <http://www.teol.ku.dk/afd/invisibility/arrangementer/20110353/>

Torsdag den 20. september 15.30-18.30

Læsning af udvalgte mystiske tekster. Alle er velkomne.
Tekster rekvireres ved henvendelse hos aga@teol.ku.dk
Sted: Vær. 147, Købmagergade 46, 1. sal, 1150 København K
Arr.: In-visibility

Tirsdag den 2. oktober til torsdag den 4. oktober

Acta-Maraton – se fjernsyn med din ekseget.
Visning af den italienske filminstruktør Roberto Rossellinis tv-serie, *Apostlenes Gerninger*.
Hvert afsnit introduceres af en underviser fra Afdeling for Bibelsk Eksegese.

Tirsdag den 2. oktober kl. 15.00-18.00

Stefan Nordgaard giver en introduktion til Apostlenes Gerninger, Gitte Buch-Hansen vil tale om Acta i historiens visuelle medier og Geert Hallbäck giver en introduktion til Rossellini og neorealismen og indleder desuden 1. afsnit

Onsdag den 3. oktober kl. 17 til ca. 18.15

Del 2 introduceres af Finn Damgaard

Torsdag den 4. oktober kl. 17 til ca. 18.45

Afsluttende afsnit introduceres af Jesper Tang Nielsen.
Sted: Kældercafeen, Købmagergade 44 (over gården), 1150 København K
Arr.: Afdeling for Bibelsk Eksegese

Onsdag den 3. – søndag den 7. oktober

International conference om *Visibility and Transcendence in Religion, Art and Ethics*, for program og tilmelding se <http://www.teol.ku.dk/afd/invisibility/>

Onsdag den 10. oktober 2012 kl. 9.15-13.00

Studienævnets Temadag. Titel: Teologisk tale - teologisk tavshed
Sted: Aud. 7, Købmagergade 46, 1. Sal, 1150 København K

Fredag den 19. Oktober – søndag den 21. Oktober

Konference: Cultures of Transition: Presence, Absence, Memory,
16th Biennial Conference for the International Society for Religion,
Literature and Culture (ISRLC)

Sted: Det Teologiske Fakultet, Københavns Universitet.

Yderligere information: http://www.teol.ku.dk/afd/cfkk/isrlc_konference/

Fredag den 26. oktober 2010 kl. 13.15-15.00

GT-Seminar. Prof. Reinhard Kratz, Georg August Universität, Göttingen,
“Egyptian Jewish diaspora: Elephantine and Alexandria (including Leontopolis)”

Sted: Lok. 243, Købmagergade 46, 2. sal, 1150 København K

Arr.: Afdeling for Bibelsk Eksegese

Torsdag den 8. november 2012 kl. 16.30-18.00

Fyraftensforedrag ved Iben Damgaard om Kierkegaard og de bibelske figurer.

Sted: Aud. 8, Købmagergade 46, 2. sal, 1150 København K

Arr.: Center for Studiet af Bibelens Brug.

Læs mere på <http://www.teol.ku.dk/afd/csbb/>

Fredag den 30. november 2012 kl. 13.15-15.00

GT-Seminar. Adjunkt, Ph.d. Anne Katrine de Hemmer Gudme,
Københavns Universitet, ”Sex og køn i Det Gamle Testamente”

Sted: Lok. 243, Købmagergade 46, 2. sal, 1150 København K

Arr.: Afdeling for Bibelsk Eksegese

Mandag den 21. januar kl. 10.15-16.15

Forum for Patristiks januar-seminar

Programmet kan findes på <http://www.patristik.dk>

eller ved henvendelse på forum@patristik.dk

Sted: Oplyses senere

Arr.: Forum for Patristiks initiativgruppe

Teologisk Forenings efterår 2012

Tirsdag den 18. september kl. 19.30

Lektor ved Arkitektskolen Aarhus, Jørgen Dehs ”Symptomer på autenticitet”

Tirsdag den 9. oktober kl. 19.30

Lektor, dr.theol., Jakob Wolf

”Gud må forsvare sig selv”

Tirsdag den 30. oktober kl. 19.30

Professor MSO, Claudia Welz:

”Bønnens sprog ”

Tirsdag den 20. november kl. 19.30

Dr. theol., Martin Wangsgaard Jørgensen:

”Kirkerummet og reformationen:

Nogle overvejelser omkring det senmiddelalderlige og det lutherske ”

Fredag den 21. december

Julefest med revy

Publikationer fra Det Teologiske Fakultet

1. Kirsten Busch Nielsen, *Syndens brudte magt. En undersøgelse af Dietrich Bonhoeffers syndsforståelse*. Doktordisputats 2008. 418 sider.
2. René Rosfort, *Subjectivity and Ethics. Ricoeur and the Question of Naturalizing Personhood*. Ph.d.-afhandling. 2008. 250 sider.
3. Roar Lavik, *Ved alterets fod. Fra objektivitet til subjektivitet. Om transsubjektivitet og intersubjektivitet i Søren Kierkegaards nadverforståelse og nadverpraksis*. Ph.d.-afhandling 2007. 573 sider.
4. Kirsten Busch Nielsen (red.), *Det gode liv og Gud. Fem foredrag fra Studienævnets Temadag 2007*. 2008. 62 sider.
5. Johanne Stubbe Teglbjærg, *Krop og håb. En kritisk tolkning af nyere eskatologi under inddragelse af kropsfænomenologien*. Ph.d.-afhandling 2009. 290 sider.
6. Geert Hallbäck (red.), *Bibeloversættelser. Fra Resens oversættelse 1607 til Den Nye Aftale 2007*. 2009. 50 sider.
7. Lars Sandbeck, *Rastløs uendelighed. Fantasibegrebets religionsfilosofiske relevans*. Ph.d.-afhandling 2009. 238 sider.
8. John Strange, *Teologi og Arkæologi. Udvalgte artikler 1966-2007*. 2009. 222 sider.
9. Ulrich Houlind Rasmussen, *The Memory of God. Hans Blumenberg's Philosophy of Religion*. Ph.d.-afhandling 2009. 298 sider.
10. Peter Flemming Olsen, *Open Theism on Providence and Theodicy. An Arminianized Evangelicalism*. Ph.d.-afhandling 2009. 396 sider.
11. Carsten Pallesen, *Handlen og være. Paul Ricæurs polytetiske refleksionsteori*. Doktordisputats 2009. 635 sider.
12. Anne Katrine Gudme (ed.), *Text and Ritual*. Papers presented at the symposium *Text and Ritual* in Copenhagen in November 2008. 2009. 79 sider.
13. Hans Raun Iversen, *Church, Society and Mission. Twelve Danish Contributions to International Discussions*. 2010. 276 sider.

14. Lars Christian Vangslev, *Res ipsa theologiae – om salmerne og affekterne I Luthers anden salmeforelæsning*. Ph.d.-afhandling 2010. 305 sider.
15. Mogens Müller, *Fire bidrag til fortolkningens historie*. 2010. 93 sider.
16. *Teologi – derfor! En artikelsamling om teologien og dens fag*. 2010. 68 sider.
17. Finn Damgaard, *Recasting Moses. The Memory of Moses in Biographical and Autobiographical Narratives in Ancient Judaism and 4th – Century Christianity*. Ph.d.-afhandling, 2010. 297 sider.
18. Kirsten Donskov Felter, *Mellem kald og profession*. Ph.d.-afhandling. 2010. 268 sider.
19. Troels Engberg-Pedersen & Niels Henrik Gregersen (eds.), *Essays in Naturalism & Christian Semantics*. 2010. 346 sider.
20. Anne L.C. Runehov, Niels Henrik Gregersen and Jakob Wolf (eds.), *The Human Project in Science and Religion*. Copenhagen University Discussions in Science and Religion Vol. 1. 2010. 165 s.
21. Mads Peter Karlsen, *The Grace of Materialism. Theology with Alain Badiou and Slavoj Žižek*. Ph.d.-afhandling 2010. 272 sider
22. Mogens Müller, *Skriften i Skriften. Mellem tradition og reception. Fjorten afhandlinger*. 2. ændrede udgave. 2011. 204 sider.
23. Trine Bjørnung Hasselbalch, *The Redactional Meaning of 1QHodayot^a. Linguistic and Rhetorical Perspectives on a Heterogeneous Collection of Prayer Texts from Qumran*. Ph.d.-afhandling 2011. 292 sider.
24. Louise Mubanda Rasmussen, *From dying with dignity to living with rules. AIDS treatment and “holistic care” in Catholic organisations in Uganda*. Ph.d.-afhandling 2011. 303 sider.
25. Anne Katrine de Hemmer Gudme, *Before the God in this Place for Good Remembrance. An Analysis of the Votive Inscriptions from Mount Gerizim*. Ph.d.-afhandling 2011. 223 sider.
26. Frederik Poulsen, *En redegørelse for Zionmotivet i profetlitteraturen*. 2011. 191 sider.
27. Martin Wangsgaard Jürgensen, *Changing Interiors: Danish village churches c. 1450 to 1600*. Disputats 2011.601 sider.

28. Lena Sjöstrand, *Mer än tecken. Atmosfär, betydelser och liturgiska kroppar*. Ph.d.-afhandling. 2011. 313 sider.
29. Niels Hyldahl, *Noget om Paulus – artikler 1973-2011*. 105 sider.
30. Anna Vind (udg.), *Paulus plus – fire prismar på den nye Paulus. Paulus & Paulus, & jøderne, & Luther, & Nietzsche*. Af Katrine Winkel Holm, Jesper Høgenhaven, Anna Vind og Carsten Pallesen. 168 sider.
31. Gry Ardal Printzlau, *Trust and Ethical Selfhood*. Ph.d.-afhandling. 228 sider.
32. Nete Helene Enggaard, *Nærvær som refiguration, begivenhed og materialitet. En genlæsning af Martin Luthers Dass diese Wort (1527) og Vom Abendmahl Christi (1528) i diskussion med nyere systematisk-teologiske fortolkninger af nova lingua*. Ph.d.-afhandling. 183 sider.
33. Ingeborg Ilkjær, *Ånde-nød. En undersøgelse af eksistentielle og åndelige fænomeners betydning for alvorligt syge patienter med kronisk lungelidelse*. Ph.d.-afhandling. 248 sider.
34. Marlene Ringgaard Lorensen, *Preaching as a Carnavalesque Dialogue – between the ‘Wholly Other’ and ‘Other-wise’ Listeners*. Ph.d.-afhandling. 236 sider.
35. Torben Christensen, *C. Galerius Valerius Maximinus: Studies in the Politics and Religion of the Roman Empire AD 305-313*. Edited by Mogens Müller. With a Preface by Hugo Montgomery. 331 sider.
36. Niels Valdemar Vinding & Lisbet Christoffersen, *Danish Regulation of Religion, State of Affairs and Qualitative Reflections. A Report on 20 Qualitative Elite Interviews*. 237 sider.
37. Frederik A. Mortensen, *The Fate of Finitude. Schelling and the Question of the World*. Ph.d.-afhandling. 213 sider.

Tidligere udgivelser

- Mette Birkedal Bruun, Carsten Selch Jensen og Niels Kastfelt (red.), *Erindring og kirkehistorie*. Kirkehistoriske Fragmenter 1. 2004. 84 sider
- Mette Birkedal Bruun og Kim Esmark (red.), *Ritualer i Kontekst*. Kirkehistoriske Fragmenter 2. 2004. 193 sider.

Iben Damgaard, *Mulighedens spejl. Forestilling, fortælling og selvforhold hos Kierkegaard og Ricœur*. Ph.d.-afhandling. 2005. 217 sider.

Gitte Buch-Hansen (red.), *Fakta, fiction og frelse. Teologer diskuterer Da Vinci Mysteriet*. 2006. 66 sider.

Gitte Buch-Hansen, Troels Engberg-Pedersen og Lone Fatum (red.), *Gender and Body in the Gospel of John*. Working Papers 1. 2006. 90 sider.

Gitte Buch-Hansen, Troels Engberg-Pedersen og Henrik Tronier (red.),

Philosophy at the Roots of Christianity. Working Papers 2. 2006. 123 sider.

Gitte Buch-Hansen, *It is the Spirit that makes alive (6:63). A Stoic Understanding of pneûma in John*. Ph.d.-afhandling. 2007. 513 sider. Udsolgt.

Niels Hyldahl, *Om retfærdighed og syndfrihed. En fortolkning af de tre Johannesbreve*. 2007. 110 sider.

Sten Haarløv, *Paul Helgesens teologiske standpunkt og placering i den europæiske humanismebevægelse – set på baggrund af en præsentation af Erasmus af Rotterdams teologiske programskrifter*. Ph.d.-afhandling. 2007. 398 + 7 sider.

Jonas Adelin Jørgensen, *Jesus Imanders and Christ Bahaktas. A Qualitative and Theological Study of Syncretism and Identity in Global Christianity*. Ph.d.-afhandling. 2006. 462 sider. Udsolgt.

Jonas Adelin Jørgensen, Kirsten Busch Nielsen & Niels Henrik Gregersen (ed.), *Spirit and Spirituality*. Proceedings of the 15th Nordic Conference in Systematic Theology. 2007. 201 sider.

Mogens Müller, *Skriften i Skriften. Mellem tradition og reception*. Fjorten afhandlinger. 2007. 205 sider. Udsolgt

Stefan Nordgaard Svendsen, *Allegory Transformed. The Appropriation of Philonic Hermeneutics in the Letter to the Hebrews*. Ph.d.-afhandling. 2007. 259 sider.

Anna Vind, *Latomus og Luther. Striden om hvorvidt enhver god gerning er synd. En teologihistorisk afhandling*. Ph.d.-afhandling. 2007. 374 sider.

*Det Teologiske
Fakultetssekretariat*

Københavns Universitet
Købmagergade 44-46
DK-1150 København K

MAGASINPOST **B**
STANDARD

Returneres ved varig adresseændring

DET TEOLOGISKE FAKULTET
KØBENHAVNS UNIVERSITET
KØBMAGERGADE 44-46
POSTBOX 2164
DK-1150 KØBENHAVN K

WWW.TEOL.KU.DK